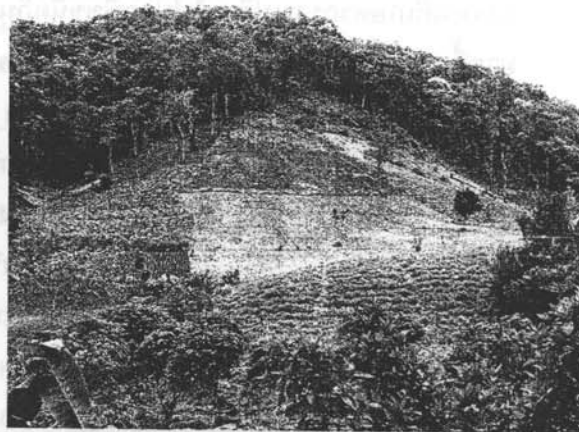
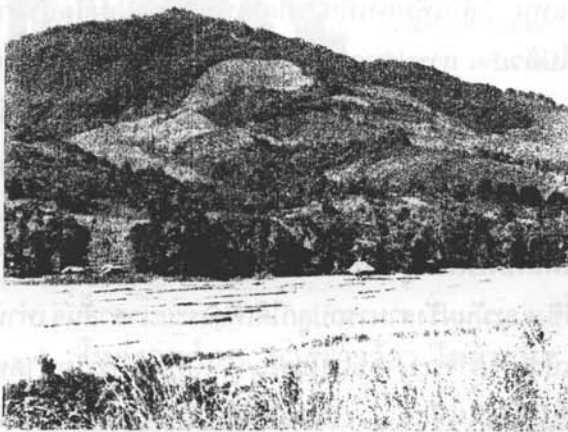
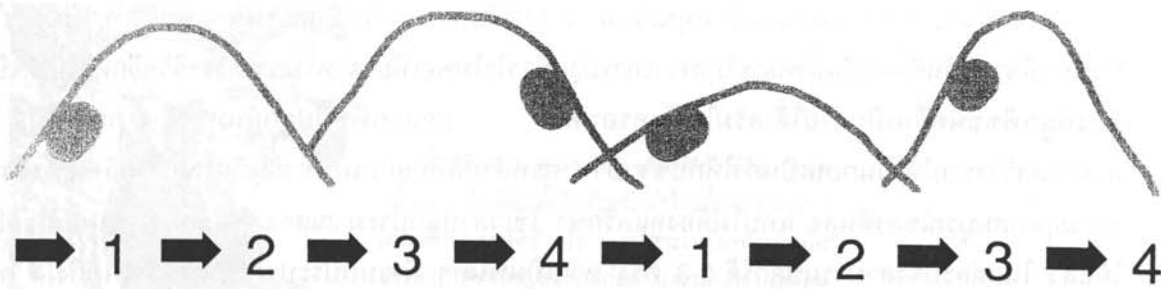

พื้นที่ไร้เหล้าของชาวกะเหรี่ยงในอมก๋อย กระจายอยู่ทั่วไปตามภูเขา

“ไฮ้เหล้า” กับการเกษตรแนวใหม่

อมก๋อยเป็นอำเภอที่มีพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นภูเขา และประชากรส่วนใหญ่เป็นชาวเขาเผ่ากะเหรี่ยง อาศัยอยู่บนภูเขา วิถีชีวิตของชาวกะเหรี่ยงจึงผูกพันอยู่กับธรรมชาติ และผืนป่า เป็นทั้งที่อยู่อาศัย พื้นที่ทำมาหากิน และแหล่งผลิตยารักษาโรค ชาวกะเหรี่ยงในสมัยก่อนดำรงชีวิตอยู่โดยอาศัยการเกษตรเป็นปัจจัยหลัก โดยเฉพาะการปลูกข้าวไร่ คือการปลูกข้าวบนพื้นที่ภูเขาที่ต้องทำการตัดไม้ ถางป่า และเผา เพื่อปลูกข้าว โดยอาศัยน้ำฝนหล่อเลี้ยงต้นข้าว มีคำกล่าวว่า “ยางกินไฟ ไตกินน้ำ” มีความหมายเปรียบเทียบวัฒนธรรมการผลิตของสองชาติพันธุ์ที่แตกต่างกัน ยางหรือกะเหรี่ยงใช้ไฟในการเผาป่าเพื่อเปิดพื้นที่ปลูกข้าวไร่ ในขณะที่คนไตก่อนที่จะทำนาต้องเตรียมเหมืองฝายจัดการเรื่องระบบน้ำก่อน การทำข้าวไร่มีข้อจำกัดในเรื่องของความอุดมสมบูรณ์ของดิน พื้นที่เปิดป่าปลูกข้าวไร่สามารถปลูกได้เพียงครั้งหรือสองครั้งเท่านั้น เพราะความอุดมสมบูรณ์ของดินบริเวณนั้นจะลดลง และหญ้าจะงอกขึ้นมาเร็วจนข้าวโตไม่ทัน พื้นที่ไร่ข้าวของชาวกะเหรี่ยงเรียกว่า “ไฮ้เหล้า” หรือ “ไร่หมุนเวียน” คือเปลี่ยนพื้นที่ปลูกสลับไปในแต่ละปี ในอดีตชาวกะเหรี่ยงจึงนิยมย้ายถิ่นฐานไปเรื่อยๆ เพื่อเปลี่ยนพื้นที่ทำการเกษตร แล้ววนกลับมาใช้ที่เดิม เมื่อความอุดมสมบูรณ์กลับคืนกะเหรี่ยงแต่ละครอบครัวจะมีไร่เหล้าเป็นของตัวเองกระจายอยู่อย่างน้อยประมาณ 6-7 แห่ง เพื่อใช้หมุนเวียนในรอบ 6-7 ปี

ปัจจุบันระบบการผลิตแบบไร่หมุนเวียน เริ่มเปลี่ยนแปลงไปเป็นการผลิตแบบติดที่ ที่มีการใช้ประโยชน์จากที่ดินติดต่อกันซ้ำหลายปี เพราะการปลูกข้าวไร่ไม่พอเพียงสำหรับการดำรงชีวิตอีกต่อไป จำเป็นต้องปลูกพืชชนิดอื่นเป็นรายได้เสริมให้กับครอบครัว ยุคแรกพืชที่ปลูกกันมากคือ กะหล่ำปลี ที่สามารถสร้างรายได้เป็นกอบเป็นกำให้กับชาวบ้าน กะหล่ำปลีที่ปลูกบนภูเขานั้นต้นทุนการผลิตต่ำ เพราะความอุดมสมบูรณ์ของดินสูง แทบไม่ต้องดูแลรักษา ใช้เวลาปลูกประมาณสองเดือนก็สามารถเก็บผลผลิตได้แล้ว ในแต่ละปีจึงสามารถปลูกได้ 2-3 ครั้ง หากเป็นพื้นที่ๆ มีระบบประปาภูเขาอาจปลูกได้ถึง 4 ครั้ง ในช่วง 10 ปีให้หลัง พื้นที่ปลูกกะหล่ำปลีเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ราคาผลผลิตจึงลดต่ำลงมาก เมื่อราคาต่ำลงแทนที่เกษตรกรจะเปลี่ยนไปปลูกพืชชนิดอื่นทดแทน กลับเพิ่มพื้นที่การปลูกเพื่อให้ได้ผลผลิตปริมาณมากขึ้น ส่งผลให้เพิ่มพื้นที่การเปิดป่ามากขึ้นตามไปด้วย การปลูกกะหล่ำปลีเพิ่มมากขึ้นจนทำให้ราคากะหล่ำปลีลงไปเหลือไม่ถึง 1 บาทต่อกิโลกรัม ชาวบ้านเริ่มหาทางเลือกใหม่ให้กับตัวเอง พืชหลายชนิดถูกนำเข้ามาปลูกในพื้นที่ ทั้งจากการส่งเสริมจากรัฐบาล และการลงทุนของบริษัทเอกชน เช่น การปลูกกาแฟ

แปลงปลูกมะเขือเทศของชาวกะเหรี่ยงบ้านนาเกียน ตำบลนาเกียน แม้จะปลูกได้ผลผลิตที่น่าพอใจ แต่กลับพบอุปสรรคในเรื่องของการขนส่งผลผลิต เพราะนาเกียนอยู่ห่างจากตัวเมืองมุกดาหารถึง 60 กิโลเมตร และต้องใช้เวลาเดินทางนานถึง 6 ชั่วโมง

ชিং มั่นฝรั่ง และกาแฟนับว่าประสบความสำเร็จในการส่งเสริมให้เกษตรกรปลูกเป็นรายได้มากกว่าพืชชนิดอื่น ในขณะที่ชিংและมั่นฝรั่งสามารถปลูกได้เพียงระยะเวลาสั้นๆ เท่านั้น เพราะปัญหาการระบาดของโรคเน่า เกษตรกรเริ่มขาดทุนจึงเลิกปลูกไปในที่สุด ในช่วง 4-5 ปีที่ผ่านมา มีพืชอีกชนิดหนึ่งที่มีความนิยมปลูกกันมากคือ มะเขือเทศ ซึ่งมีบริษัทเอกชนเข้ามาส่งเสริม และรับซื้อในราคาที่ชาวบ้านพอใจ

บริษัทเอกชนเริ่มให้การส่งเสริมการปลูกมะเขือเทศมากขึ้น ด้วยสภาพภูมิอากาศที่เอื้ออำนวยทำให้มะเขือเทศได้ผลผลิตเป็นที่น่าพอใจ แต่มะเขือเทศมีข้อจำกัดเช่นเดียวกับการปลูกมันฝรั่งและชিং ในเรื่องของการสะสมของโรคในแปลงปลูก เมื่อปลูกซ้ำในพื้นที่เดิมหลายปีต่อเนื่องกัน จะทำให้มะเขือเทศติดโรค และผลผลิตลดลงเรื่อยๆ ไม่คุ้มค่ากับการลงทุน วิธีการแก้ปัญหาคือ การสลับพื้นที่ปลูกใหม่ทุก 2-3 ปี หรือใช้วิธีปลูกพืชชนิดอื่นสลับกับการปลูกมะเขือเทศเพื่อตัดวงจรโรค ปัญหาอีกประการหนึ่งของการปลูกมะเขือเทศคือ ต้นทุนการผลิตที่สูงมาก เมื่อเทียบกับการปลูกกะหล่ำปลี และเรื่องของการขนส่งที่มักเสียหายนะหว่างการเดินทาง ทำให้ถูกกดราคาจากพ่อค้าคนกลาง เกษตรกรส่วนใหญ่จึงหันกลับไปปลูกกะหล่ำปลีอีกครั้ง แม้ราคากะหล่ำปลีอาจไม่สูงมากนัก แต่ก็ถือว่าไม่ได้ขาดทุนเมื่อเทียบกับการปลูกพืชชนิดอื่น

ชาวกะเหรี่ยงจาก ต.นาเกียน เดินทางมายังตลาดนัด
อมก๋อย เพื่อเลือกซื้อไก่สำหรับนำไปเลี้ยงผี หลังจาก
เก็บเกี่ยวผลผลิตข้าวไร่ ชาวกะเหรี่ยงนับว่าเป็น
ประชากรส่วนใหญ่ของอมก๋อย และเป็นผู้ขับเคลื่อน
ระบบการผลิต และเศรษฐกิจของโหล่งอมก๋อย สินค้า
ที่ขายในตลาดนัดส่วนใหญ่จึงเป็นสินค้าที่ตอบสนอง
ความต้องการของชาวกะเหรี่ยง เช่น ไก่สำหรับเลี้ยง
ผี หมาก เครื่องมือการเกษตร จนถึงซีดีเพลงภาษา
กะเหรี่ยง

แกนโองยัดโหล่งอมก๋อย

โหล่งอมก๋อย: ยางข้าวจ้าว ไตข้าวหนึ่ง

โหล่งอมก๋อยเมื่อเกือบ 100 ปีที่แล้ว เป็นชุมชนเล็กๆ ที่อยู่นอกเส้นทางการค้าของพวกพ่อค้าวัวต่าง
เป็นหมู่บ้านที่อยู่ระหว่างทางจากเมืองต๋นต๋นขึ้นไปในเขตอำเภอแม่สะเรียง ในสมัยที่เมืองฮอดเป็น
ศูนย์กลางการค้าในเขตตอนใต้ของจังหวัดเชียงใหม่ ขบวนสินค้าของพ่อค้าวัวต่างมักจะไปรับสินค้าจาก
ตลาดใหญ่ที่บ้านวังลุง แล้วเดินลัดเลาะขึ้นมาตามลำห้วย เพื่อนำสินค้าไปขายในเขตอำเภอแม่สะเรียง

เส้นทางสายสำคัญที่ใช้ในสมัยก่อนมีอยู่ 2 เส้นทาง คือเส้นทางผ่านบ้านยางเปียงโหล่งอมก๋อย โดย
เดินลัดเลาะไปตามลำห้วย แล้วทะลุออกที่บ้านยางเปียงปัจจุบัน เส้นทางนี้ใช้เดินทางจากเมืองต๋นต๋นไปวังลุง
ส่วนอีกเส้นทางหนึ่งคือเส้นทางสายหลักที่ต้องเดินเข้ามาทางบ้านนาคอเรือ (อำเภอฮอด) แล้วเดินผ่าน
ห้วยกองพล ห้วยไม้จูด ลงไปป่าไม้แดง ลงบ่อแก้ว แล้วขึ้นตามสันดอยพระเจ้านั่งขุน ผ่านแม่ลาย ทะลุ
ออกป่าโอ่งไม้ (ปัจจุบันเป็นหมู่บ้านก่อนถึงตัวอำเภออมก๋อย) แล้วเดินทางต่อไปทางบ้านบ่อหลวง เข้า
เขตอำเภอแม่สะเรียง

เส้นทางทั้งสองเส้นนี้เป็นเส้นทางการค้าสำคัญ แต่
กลับพบว่าเส้นทางทั้งสองเส้นทางนี้ไม่ได้ผ่านตัวอำเภอ

พ่ออุ้ยกุย อินตะพันธ์ อายุ 89 ปีชาวบ้านยางเปียง
และ "เสี้ยว" ชาวกะเหรี่ยงที่รู้จักกันมากกว่า 50 ปี
เริ่มพัฒนาความสัมพันธ์กันจากการเป็นพ่อค้าฝิ่น
และไปมาหาสู่กันจนถึงปัจจุบัน

ที่ราบโหล่งยางเปียง เป็นที่ราบกว้างใหญ่ที่มีทั้งชาวกะเหรี่ยง และคนเมืองทำการผลิตร่วมกัน

ชาวกะเหรี่ยงที่อาศัยอยู่ในโหล่งอมก๋อยมารับจ้างเกี่ยวข้าว ให้กับชาวบ้านหลวง และส่วนหนึ่งเป็นกะเหรี่ยงที่มา "เอาแรง" เกี่ยวข้าว เพราะมีที่นาอยู่ใกล้เคียงกันและรู้จักกัน

กำไรสูงมาก ซื้อขายกันในราคาห่อละ 1,000-2,000 บาท ยุคที่มีการค้าฝิ่นนี้เองเป็นยุคแห่งการเปิดการไปมาหาสู่ระหว่างคนเมืองและกะเหรี่ยงมาก เพราะต้องค้าขายร่วมกันมากขึ้น แม้ก่อนหน้านั้นจะมีความสัมพันธ์กันอยู่บ้าง แต่ก็ไม่ได้ไปมาหาสู่กันมากมายนัก ในยุคนี้จึงเกิด "เสี้ยว" ของสหากลุ่มชาติพันธุ์ หรือเพื่อนรุ่นเดียวกันที่ค้าขายฝิ่นด้วยกัน

ความสัมพันธ์ระหว่างคนเมืองและกะเหรี่ยงยังคงพัฒนาต่อไปไม่หยุดยั้ง และเป็นประเด็นที่ควรกล่าวถึงเป็นพิเศษ แม้ว่าบางหมู่บ้านที่คนเมืองและกะเหรี่ยงได้ผสมผสานกันอย่างใกล้ชิด เช่น ที่หมู่บ้านยางเปียง (เปียง แปลว่า ที่ราบ) คนเมืองกับกะเหรี่ยงอาศัยอยู่ในหมู่บ้านเดียวกัน แต่แยกเป็น 2 ปีก คือ ปีกคนเมือง และปีกกะเหรี่ยง การมาอยู่ด้วยกันนี้ เนื่องจากทั้งสองฝ่ายต่างต้องการเข้ามาตั้งถิ่นฐาน ใช้ที่ราบผืนนี้ ซึ่งถือว่าเป็นหนึ่งในบรรดาที่ราบใหญ่ 4 แห่ง คือที่ราบอมก๋อย ที่ราบเมืองตื้น ที่ราบบ้านยางเปียง และที่ราบนาเกียน แต่การ "มาอยู่ด้วยกัน" ของทั้งสองกลุ่มนี้ ก็ยังคงมีลักษณะคล้าย

อมก๋อยเลย พ่อค้าที่จะเดินทางเข้ามาในตัวเมืองอมก๋อย มีเพียงพ่อค้าที่เข้ามาขายอาหารแห้ง เกลือ และเข้ามาเพื่อซื้อของป่าจากชาวบ้านกลับไปขายต่อในตลาดวังลุง

การเดินทางจากเมืองฮอดถึงอมก๋อยในอดีตต้องใช้เวลาเดินทางถึง 2 คืน อมก๋อยจึงเป็นหมู่บ้านที่อยู่นอกเส้นทางเดินของพ่อค้าวัวต่าง นานครั้งจึงจะมีพ่อค้าวัวต่างสักขบวนผ่านเข้ามา ในยุคสมัยที่มีการทำไม้สักในลุ่มน้ำปิงอย่างกว้างขวาง อมก๋อยก็ไม่ได้รับอานิสงส์จากรายได้เหล่านั้นเท่าใดนัก เพราะอมก๋อยเป็นชุมชนที่อยู่สูง ไม่มีไม้สัก พื้นที่ที่มีไม้สักมากกลับเป็นเมืองตื้นที่อยู่ต่ำลงไป ส่วนอมก๋อยมีเฉพาะไม้สนซึ่งส่วนใหญ่ในระยะต่อมาก็มีการสัมปทานไปด้วย รายได้หลักของชาวอมก๋อยในสมัยนั้นมีมาจากการค้าของป่า เช่น หมาก พลุ สัตว์ป่า และน้ำผึ้ง เป็นต้น

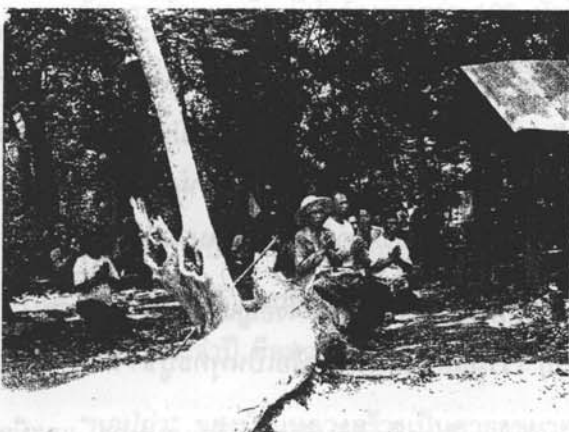
ยุคที่อมก๋อยก้าวสู่การปลูกฝิ่นคือ ช่วงต้นทศวรรษ 2500 ดอยสูงหลายแห่งกลายเป็นพื้นที่ปลูกฝิ่น เช่น ดอยแบแล ขุนดอยแม่ละมิด ดอยขุนดิน เป็นต้น เงินจากการค้าฝิ่นไหลเข้ามาในอมก๋อยมากขึ้น การค้าฝิ่นได้

กับการ "มาอยู่ข้างๆ กัน" มากกว่าจะมาอยู่เป็นกลุ่มเดียวกันจริงๆ เพราะทั้งสองฝ่ายต่างมีวิถีชีวิต ความเชื่อ และวัฒนธรรมที่แตกต่างกันมาก คนเมืองหลายครอบครัวย้ายเข้าไปอยู่ในหมู่บ้านกะเหรี่ยงเพื่อทำการค้า และเปิดโรงสีข้าวอย่างเป็นล่ำเป็นสัน ประมาณ 20 ปีแรกของทศวรรษ 2500 แต่การแต่งงานระหว่างสองชาติพันธุ์ยังไม่เป็นที่ยอมรับมากนักมีคำกล่าวเป็นสำนวนถึงการเข้ากันไม่ได้ว่า "ยางข้าวเจ้า ไตข้าวหนึ่ง" "ยางเป็นพี่ ไตเป็นน้อง" หรือ "วัวจะสุนควาย ควายจะสุนวัว" เป็นต้น แต่ปัจจุบันการแต่งงานระหว่างทั้งสองกลุ่มเป็นที่ยอมรับมากขึ้น

พ่อหม่อนเจ้า - ผีควบเมือง

แม้ว่าอมก๋อยจะเป็นเมืองที่เกิดขึ้น และเติบโตขึ้นหลังเมืองอื่นๆ ในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน แต่อมก๋อยก็ก้าวเข้าสู่ระบบวัฒนธรรมหลักบางอย่างที่สะท้อนลักษณะทั่วไปของเมืองในล้านนา นั่นคือ อมก๋อยได้สถาปนาความสัมพันธ์ของผู้คนและพื้นที่โดยสร้าง หอผีเมือง เพื่อเป็นแกนโยงยึดความสัมพันธ์ของหลายกลุ่มชาติพันธุ์

การที่อมก๋อยมีชาวกะเหรี่ยงเป็นประชากรส่วนใหญ่ มีชาวลัวะซึ่งเป็นผู้คนดั้งเดิมในท้องถิ่น และมีคนไตเป็นฝ่ายโยกย้ายเข้ามาทีหลัง รวมทั้งมีชาติพันธุ์อื่นๆ กระจายอยู่ตามภูเขากำ ทำให้แบบแผนของเมืองอมก๋อย ไม่ใช่แบบพิมพ์เขียวเดียวกับเมืองอื่นๆ เสียทีเดียว อย่างน้อยที่สุด ชาติพันธุ์ที่อยู่ตามภูเขาก็กไม่ได้เป็นส่วนหนึ่งของมโนทัศน์ "เมือง" ที่ชุมชนบนที่ราบสร้างขึ้นมา แต่กระนั้นมโนทัศน์ "เมือง" ของล้านนาก็ยังถูกส่งทอดมายังอมก๋อย อันยังผลให้อมก๋อย มีหมู่บ้านเก่า หรือที่เรียกว่า "บ้านหลวง" ทุ่งนาของหมู่บ้านเก่า "ทุ่งบ้านหลวง" วัดแสนทอง ทำหน้าที่เป็น "วัดหลวง" ของเมือง

"พ่อหม่อนเจ้า" ผีควบเมืองอมก๋อย ผีใหญ่ที่ชาวบ้านโหล่งอมก๋อยให้ความเคารพนับถือ ทุกปีมีการจัดงานประเพณีเลี้ยงผีควบเมืองที่ชาวบ้านจากทุกหมู่บ้านในโหล่งอมก๋อยจะ "แบ่งหมวด" เข้ามาร่วมในงานประเพณีสำคัญนี้

"หอหลวง" หอผีควบเมืองของชาวอมก๋อย ตั้งอยู่ในดงหลวงกลางทุ่งหลวงริมแม่น้ำดั้น

ในวันเลี้ยงผี ชาวบ้านในโหล่งอ้มก้อยแบ่งหมวดเพื่อมาเลี้ยงผี ขั้นตอนสุดท้ายของการเลี้ยงผีคือ การกินอาหารร่วมกันตามหมวดของตน ซึ่งสมาชิกในแต่ละหมวดมีทั้งคนเมืองและกะเหรี่ยง

แม้อ้มก้อยจะเป็นพื้นที่ที่มีชาวกะเหรี่ยง และชาติพันธุ์อื่นจำนวนมาก แต่ในที่สุด ก็เลือกใช้ กระบวนการทางความคิดที่สืบทอดมาจาก อุดมการณ์เรื่อง “เมือง” ของชนชาติไต ผีเมือง อ้มก้อย ซึ่งทำหน้าที่ควบคุมดูแลหลายชาติพันธุ์นั้น มีชื่อเรียกตามจารีตได้ว่า “พ่อหม่อนเจ้า” แต่ที่มาของผีพ่อหม่อนเจ้า นั้นลงตัวเหมาะสม เพราะชาวบ้านได้เชิญมาจาก “หอเก่า” ซึ่งผีของชาวกะเหรี่ยงที่บ้านสบโขง ด้วยเหตุนี้ผีพ่อหม่อนเจ้า จึงเป็นที่รู้จักกันว่าเป็น “ผีกะเหรี่ยง” ซึ่งบัดนี้มีชื่อเป็นไทยว่า “พ่อหม่อนเจ้า”

การเลี้ยงผีควบเมือง หรือผีพ่อหม่อนเจ้า ซึ่งทำทุกปีในเดือน 9 เหนือนั้น น่าสนใจมาก เดิมทีการเลี้ยงจะทำขึ้น ณ ดงหอย หรือ ดงหลวง บริเวณทุ่งนาบ้านหลิม ริมน้ำแม่ตื่น ซึ่งจะคับคั่งไปด้วยคนไต และกะเหรี่ยงที่มาร่วมเลี้ยงผีนี้ จบลงด้วยการ “กินด้วยกัน” กล่าวคือ ทุกคนปูลูเสื่อกินอาหารร่วมกัน โดยจัดแบ่งตาม “หมวด” ที่ตนเองสังกัด อาหารที่เลี้ยงกันเป็นอาหารตามจารีตของคนเมือง คือ ลาบ แกงอ่อม พล่าเนื้อ ควยย่าง การใช้อาหารของคนเมืองมาเลี้ยงกัน เป็นการแสดงตำแหน่งแห่งที่ของอาหารพื้นเมืองในท่ามกลางอาหารจากหลากหลายชาติพันธุ์ ที่ควรจะมีบทบาทอยู่ในเมืองอ้มก้อย

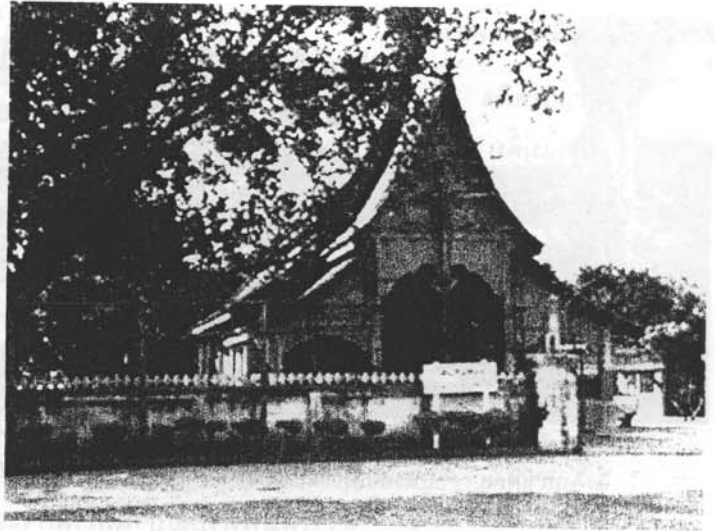
พระเจ้าแสนทอง : วัดหลวงเมืองอ้มก้อย

ประวัติพระเจ้าแสนทอง มีการเล่าสืบทอดกันมาว่า “...พระเจ้าแสนทองเป็นพระพุทธรูปที่สร้างสมัยพระนางเจ้าจามเทวีครองเมืองลำพูน พระนางได้นำพระเจ้าแสนทองไปประดิษฐานไว้ที่วัดดอยเก็ง หลังจากนั้นเพื่อเป็นการเชื่อมสัมพันธ์ไมตรีกับพม่า จึงสั่งการให้ขุนแสนทอง เป็นผู้นำเอาพระพุทธรูปนี้พร้อมทั้งช้าง 2-3 ตัว ออกจากเมืองลำพูนไปถวายเป็นบรรณาการแก่พม่า เมื่อขุนแสนทองนำพระพุทธรูปขึ้นหลังช้างเดินทางมาถึงยังท่าข้ามน้ำแม่ตื่น (ท่าช้างข้าม) ช้างเกิดตื่นและไม่ยอมข้ามแม่น้ำ ขุนแสนทองจึงให้หยุดพักอยู่ที่นั่นก่อนคืนหนึ่ง รุ่งเช้าก็ได้นำพระเจ้าแสนทองขึ้นหลังช้างเพื่อจะข้ามน้ำอีกครั้ง ช้างตัวนั้นก็ยังไม่ยอมข้ามไป จึงได้ลองเปลี่ยนช้างตัวใหม่ ช้างก็ยังไม่ยอมข้าม กลับวนไปวนมาอยู่ทุกที่

ชาวบ้านพากันตัดสินใจว่า พระเจ้าแสนทองไม่ต้องการไปอยู่ที่อื่น จึงอัญเชิญมาประดิษฐานไว้ ณ ริมน้ำแม่ตื่น และได้ปลูก “ต้นสลีหอม” (ต้นโพธิ์หอม) ไว้ริมแม่น้ำแห่งนั้นเพื่อเป็นพุทธบูชา

เมื่อเวลาล่วงเลยไป เริ่มมีผู้คนเข้ามาอยู่อาศัยในบริเวณใกล้กับวัดพระเจ้าแสนทอง และมีพระหลายรูปมาสร้างเพิงเล็กๆ ขึ้นเพื่อเป็นที่บังแดดบังฝนให้กับพระเจ้าแสนทอง จนกระทั่งสมัยของครูบ้านนั้น เจ้าอาวาสวัดบ้านหลวง ท่านได้ร่วมกับชาวบ้านบูรณะและสร้างวัดพระเจ้าแสนทองขึ้นมา วัดแห่งนี้

วัดแสงทอง ที่ประดิษฐานพระเจ้าแสงทอง
พระพุทธรูปประจำโหล่งอมก๋อย

พัฒนาขึ้นเรื่อยๆ จนเป็นวัดหลวงเมืองอมก๋อย และพระเจ้าแสงทองยังคงประดิษฐานอยู่ในซุ้มโขง วิหาร
วัดพระเจ้าแสงทองจนทุกวันนี้

งานประเพณีสงกรานต์พระเจ้าแสงทอง จัดขึ้นเป็นประจำทุกปีในช่วงเดือน 9 เหนือ (ราวเดือนมิถุนายน)
ชาวบ้านทั้งคนเมืองและหมู่บ้านกะเหรี่ยงที่อยู่ใกล้เคียง จะเดินทางมาร่วมงานประเพณีกันอย่างคึกคัก เพราะ
ชาวกะเหรี่ยงที่นับถือศาสนาพุทธหลายหมู่บ้านไม่มีวัดประจำหมู่บ้าน จึงต้องมาร่วมทำบุญกับวัดแห่งอื่นๆ
โดยเฉพาะวัดพระเจ้าแสงทองที่จัดว่าเป็นวัดหลวงประจำโหล่ง จึงมีชาวบ้านเดินทางมาทำบุญกันอย่างไม
ขาดสาย ควรกล่าวไว้ด้วยว่าอำเภออมก๋อยมีวัดเพียง 12 แห่งและมีพระอุโบสถเพียง 2 แห่งคือ วัด
พระเจ้าแสงทอง และวัดบ้านหลวงเท่านั้น

วัดพระเจ้าแสงทองมีหัววัดมากกว่า 100 หัววัด²¹ กระจายอยู่แทบทุกอำเภอของจังหวัดเชียงใหม่
และลำพูน โดยเฉพาะในอำเภอฮอด อำเภอดอยเต่า และอำเภอจอมทอง ที่ไปมาหาสู่กันเป็นประจำ

สุมวน : พลังของระบบชาติพันธุ์

เนื่องจาก “บ้านหลวง” เป็นหมู่บ้านเก่าแก่ที่สุดของคนเมืองในโหล่งอมก๋อย หมู่บ้านเป็นที่ตั้งของ
แก๊ฝที่ใหญ่ที่สุด แก๊ฝหนึ่งมีสมาชิก หรือเรียกตามจารีตว่า “สุมวน” มากกว่า 100 ครอบครัว เมื่อถึง
วันเลี้ยงผีปู่ย่าประจำปี มีสุมวนมาร่วมงานเป็นจำนวนมาก

“หอปู่ย่า” ของบ้านหลวงสร้างเป็นศาลาขนาดใหญ่เพื่อให้สุมวนสามารถขึ้นไปอยู่บนหอได้ แก๊ฝ
ใหญ่มักจะมี “ม้าขี่” หรือร่างทรงประจำแก๊ฝ ซึ่งผีปู่ย่าจะเป็นผู้คัดเลือกจากผู้หญิงในสายตระกูลมาเป็น
ร่างทรงเอง ส่วนใหญ่แล้วจะลงทรงเมื่อลูกหลานเชิญลงประทับ หรือช่วงปีใหม่เมือง (สงกรานต์) ที่สุมวน
ทั้งหลายจะมารดน้ำดำหัวปู่ย่า

แก๊สอื่นๆ ในบ้านหลวง

แก๊แม่หลิด

แก๊แม่ดืบ

แก๊พ่อหลวงอุทัย

แก๊แม่ตุ่น

แก๊แม่หล้า

แก๊อูยผัน

แก๊แม่เขียว

แก๊แม่พร

แก๊แม่มูล

จาริตประเพณีเกี่ยวกับผีป่วนในอมก๋อย อาจนับได้ว่าเป็นตัวอย่างของแบบแผนที่รักษาสืบทอดไว้ค่อนข้างเหนียวแน่น ขณะที่จาริตที่ค้นพบในเมืองอื่นๆ เริ่มคลายความเข้มงวดลง ตามสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป ผีป่วนที่บ้านหลวง มีบทบาทต่อวิถีการดำเนินชีวิตของชาวบ้านในแทบทุกช่วงตลอดทั้งปี ในแต่ละปีมีการไหว้ผีป่วนอย่างน้อย 3 ครั้ง งานใหญ่ประจำปีเรียกว่า “เลี้ยงประเพณี” หรือ “เลี้ยงขวบปี” เป็นงานเลี้ยงผีใหญ่ที่ลูกหลานสุมขวานในแก๊ผีเดียวกันทุกสารทิศ มารวมตัวกันที่บ้านแก๊ผีเพื่อ “กินหอมต๋อมม่วน” งานจัดขึ้นในเดือน 9 เหนือ หลังจากที่เลี้ยงผีควบเมืองไปแล้ว งานสำคัญอีกงานหนึ่งที่จัดขึ้นต่อจากงานเลี้ยงประเพณีในเดือน 9 คือ การทานข้าวใหม่ จัดขึ้นในช่วงเดือน 4 เหนือ หรือประมาณเดือนมกราคมของทุกปี หลังจากที่เก็บเกี่ยวข้าวในนาเสร็จแล้ว ชาวบ้านจะนำข้าวใหม่ไปทำบุญ 3 แห่งด้วยกัน คือ ที่วัดประจำหมู่บ้าน หอ “พ่อหม่อนเจ้า” และแก๊ผี ข้าวใหม่ที่ทำบุญบ้านแก๊ผีก็จะถูกเก็บรวมกันไว้ แล้วนำมาใช้เลี้ยงสมาชิกในวันเลี้ยงประเพณีประจำปีช่วงเดือน 9

งานใหญ่อีกครั้งจะจัดขึ้นในเดือน 7 เหนือ ช่วงปีใหม่เมือง หรือสงกรานต์ เรียกว่า “ดำหัวป่วน” วันนั้นลูกหลานสุมขวานจะนำเอา “ครวดำหัว” ที่ประกอบไปด้วยขนม ข้าว ห่อหนึ่ง ดอกไม้ น้ำส้มป่อย มาดำหัวผีป่วน ผีป่วนจะลงทรงมาขี่เพื่อให้ลูกหลานสุมขวานได้มารดน้ำดำหัวกันอย่างทั่วถึง นอกจากพิธีกรรมที่ต้องทำเป็นประจำทุกปีแล้ว เมื่อสุมขวานมีการจัดงาน เช่น งานแต่งงาน งานขึ้นบ้านใหม่ งานบวช จะบอกกล่าวให้ผีป่วนได้รับรู้ และนำขันข้าวมาถวายด้วย เมื่อต้องเดินทางไกลหรือจากบ้านไปก็จะนำ “ขันข้าวตอกดอกไม้” มาให้ตั้งข้าวเป็นตู้บอกกล่าวให้ป่วนคอยดูแลลูกหลานให้อยู่เย็นเป็นสุข การเดินทางปลอดภัย เป็นต้น

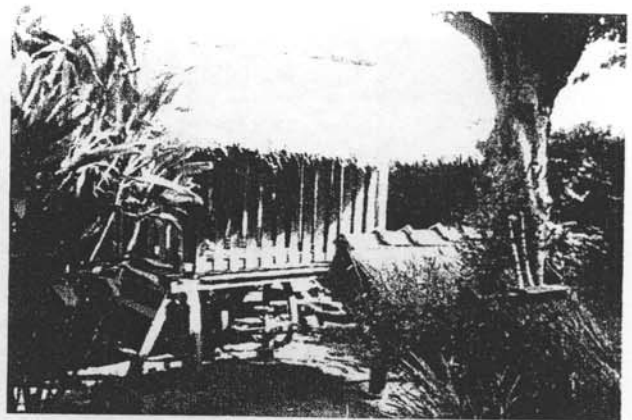

ยายแสง ผู้เล่าเรื่องราวความเชื่อเกี่ยวกับ “ผีป่วน” ในอดีต ขณะเดียวกันยายแสงยังเป็นผู้ถ่ายทอดเรื่องราวของผีที่นับถือ 2 ผี คือผีลัวะและผีป่วน

ยายแสง หญิงชราชาวบ้านหลวงอายุรวมแก๊สิบปี กล่าวถึงความหลังเรื่องแก๊ผีซึ่งดำรงฐานะเป็น “ผีป่วนแก๊” ของกลุ่มเครือญาติไว้ว่า ในสมัยก่อนนางสาวของยายแสงได้รู้จักชอบพอกับผู้ชายคนหนึ่งหมู่บ้านที่เป็นแก๊ผีเดียวกัน เมื่อเรื่องราวไปถึงผู้ใหญ่ในแก๊ผี จึงบอกให้ทั้งสองคนเลิกคบหากัน เพราะเป็น “แก๊ผีเดียวกัน” หากแต่งงานกัน อาจเป็นการผิดผี อาจทำให้เจ็บไข้ได้ป่วยไม่สบาย นางของยายแสงจำต้องเลิกคบกับชายคนรัก แล้วตัดสินใจเดินทางออกจากอมก๋อยไปรับจ้างทำงานอยู่ที่อำเภอสันป่าตอง เพราะทนความ “ถี่” (เข้มงวด) ของแก๊ผีป่วนตัวเองไม่ไหว นอกจากข้อห้ามเรื่องราวการแต่งงานแล้วจาริต “ผิดผี” ของชาวบ้านในกรณีอมก๋อยนี้ ยังครอบคลุมไปถึงเรื่องวิถีชีวิตความเป็นอยู่ เช่น หากพี่น้องหรือแก๊ผีเดียวกันทะเลาะมีเรื่องกันเองถือว่าผิดผี ทุบบ้านทุบเรือนตัวเองผิดผี เป็นต้น²²

"หอหลวงพ่อบ่อนเจ้า" ฝัใหญ่ที่สุดของอ้อมก้อย

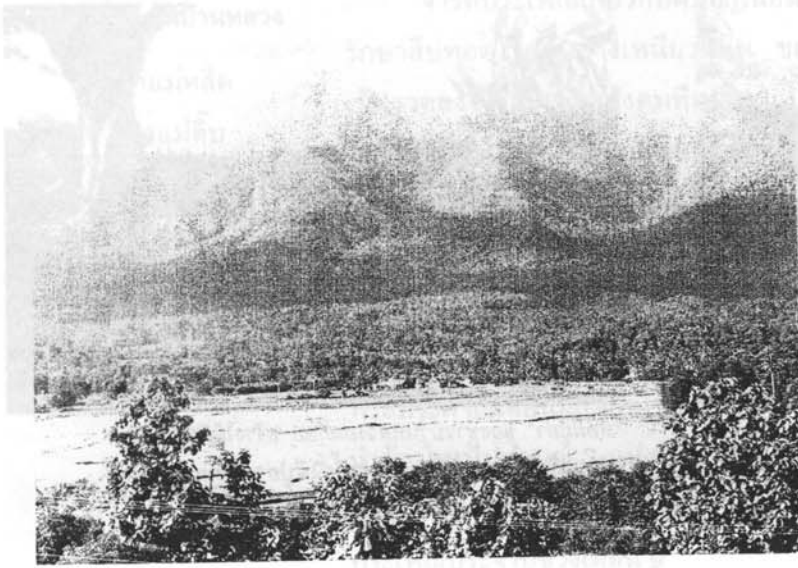

"หอฝัปู้ย่า" ของชาวบ้านหลวงอ้อมก้อย สร้างไว้ข้างบ้านของ "บ้านเก๊าฝั" ทุกปีจะมีงานเลี้ยงฝัปู้ย่า ลูกหลานเก๊าฝัเดียวกันจะเดินทางมาร่วมงานเลี้ยงฝัปู้ย่า

"หอฝัปู้ย่า" เป็นพื้นที่ที่ใช้เป็นที่อยู่ของเก๊าฝั บ้านหลวงแบ่งออกเป็นสองส่วนคือ "หอปู้" สร้างเป็นกระท่อมหลังเล็กอยู่ในบริเวณบ้าน มีผู้ชายในตระกูลรับหน้าที่เป็นผู้ดูแล และเป็น "ตั้งข้าว" ส่วน "หิ้งย่า" สร้างเป็นหิ้งเล็กอยู่บนหัวนอนผู้หญิง เจ้าของห้องหรือเก๊าฝัเป็นคนไหว้ เก๊าฝัจะถ่ายทอดผ่านทางผู้หญิงสมัยก่อนเรียกว่า "ฝัติดแม่หญิง"

ในวัฒนธรรมการแต่งงานของคนเมืองมีขั้นตอนที่สำคัญเรียกว่า "ใส่ฝั" โดยฝ่ายชายต้องให้ญาติผู้ใหญ่ของตนเองมา "เต็งกัน" คล้ายกับการมาสู่ขอ เมื่อตกลงกันได้แล้ว ญาติผู้ใหญ่ทางฝ่ายหญิงก็จะบอกว่าฝัปู้ย่าของเก๊าฝัตนเองต้อง "ใส่ฝั" เท่าไหร่และเลี้ยงฝัด้วยไก่กี่ตัว โดยปกติแล้วมักเลี้ยงฝัด้วยไก่ 6 ตัว 8 ตัว หรือ 12 ตัว และเงินค่าฝั 32 บาท ซึ่งแล้วแต่ว่าฝัของฝ่ายหญิงมีจารีตมาอย่างไร มีคำกล่าวในเชิงเปรียบเทียบว่า "เอาเมียลัวะใส่ขันศีล 12 เอาเมียของใส่ขันศีล 18 เอาคนไตตาแตกจุกินเบ๊ยกินเงิน" เป็นการเปรียบเทียบว่าหากแต่งงานกับคนที่นับถือฝัลัวะเสียเงิน 12 บาท แต่งงานกับชายของเสียเงิน 18 บาท แต่แต่งงานกับคนเมืองมักจะเรียกเก็บเงินมากกว่าฝัอื่น สะท้อนความคิดของชาติพันธุ์ที่เปรียบเทียบลักษณะของชาติพันธุ์อื่นๆ ที่ตนมีปฏิสัมพันธ์ด้วย

หลังจากที่ตกลงอยู่กินกันไปได้ระยะหนึ่ง คู่แต่งงานจะทักพิธี "ไขว้ฝั" อีกครั้ง คล้ายกับการแนะนำให้ฝัทั้งสองฝ่ายได้รู้จักกัน โดยทั่วไปมักเข้าใจกันว่าผู้ชายต้องมาเข้าอยู่ในเก๊าฝัของผู้หญิง จารีตการถือฝัเริ่มมีการปรับเปลี่ยน กล่าวคือ การแต่งงานเข้ามาของฝ่ายชายเท่ากับเป็นการเข้ามานับถือเก๊าฝัของฝ่ายหญิง แต่พบทั่วไปว่าฝ่ายชายไม่ได้รับการยอมรับให้เป็นคนในเก๊าฝัเดียวกัน และก็ได้ตัดฝัหรือเลิกนับถือฝัเดิมของตัวเอง ยังคงกลับไปไหว้ฝัของตัวเองเป็นครั้งคราว ส่วนลูกที่เกิดมาส่วนใหญ่หากเป็นลูกผู้หญิงก็ต้องนับถือฝัสายแม่ ส่วนฝ่ายชายมักไม่ให้ความสำคัญกับการนับถือฝัเท่าใดนัก นอกจากนี้ในหลายกรณีพบว่าลูกสาวถือฝัทั้งฝ่ายพ่อและฝ่ายแม่

เทือกเขาดอยหลวง เทือกยาวที่แบ่งเขตพื้นที่
โหล่งเมืองตึ้นกับแม่น้ำปิงทางทิศตะวันออก
ดอยหลวงแห่งนี้ยังเป็นบ่อเกิดของตำนาน
เรื่องเล่ามากมายเกี่ยวกับเมืองตึ้น

เมืองตึ้น

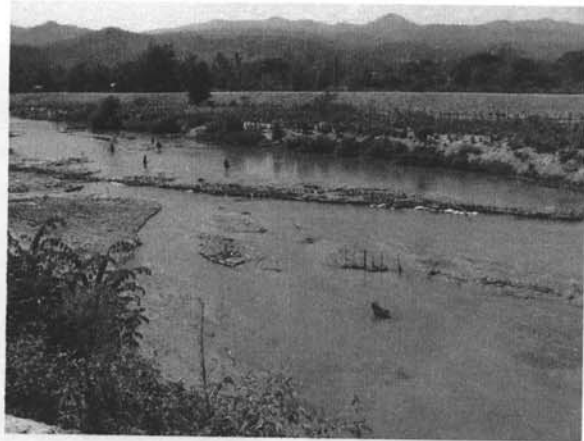
ประวัติศาสตร์และตำนาน

เมืองตึ้นนี้ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของโหล่งอมก๋อย โดยห่างจากโหล่งอมก๋อยเป็นระยะทาง 76 กิโลเมตร โหล่งทั้งสองนี้มีภูเขาแบ่งแยกโหล่งออกจากกันเด็ดขาด แต่สังกัดเขตปกครองเดียวกัน โหล่งเมืองตึ้นเก่าแก่ และมีประวัติศาสตร์ยาวนานกว่า แต่กลับกลายเป็นส่วนหนึ่งของอำเภอมก๋อย เพราะศูนย์การปกครองอำเภอมก๋อยสร้างขึ้นที่อมก๋อย

โหล่งเมืองตึ้นเป็นที่ตั้งของเมืองตึ้น เมืองเก่าแก่ที่มีประวัติศาสตร์ความเป็นมาที่ยาวนาน มีตำนานรองรับประวัติศาสตร์ของพื้นที่ ตำนานเมืองตึ้น ได้มีการบันทึกเป็นภาษาล้านนา ในใบลานที่พบอยู่ที่วัดจอมแจ้ง

ประชากรที่อาศัยอยู่ในเมืองตึ้น ได้แก่ คนเมือง กะเหรี่ยง มูเซอ และม้ง ชาวกะเหรี่ยงมีจำนวนมากที่สุดถึงเกือบร้อยละ 80 เมืองตึ้นเป็นเมืองเล็กๆ ที่มีทำเลตั้งอยู่ระหว่างหุบเขา ลักษณะการตั้งเมืองเหมือนเมืองแจ่ม หรือแม่แจ่ม คือ เมืองมีภูเขาล้อมรอบ

แม่น้ำตื่นช่วงยามแล้ง เนื่องจากแม่น้ำตื่นมีลักษณะ
เป็นน้ำห้วยคือ น้ำจะหลากในช่วงฤดูฝน และน้ำจะ
แห้งเมื่อเข้าสู่ฤดูแล้ง ชาวบ้านจึงอาศัยช่วงน้ำลด
ออกหาปลาตามลำน้ำแม่ตื่น

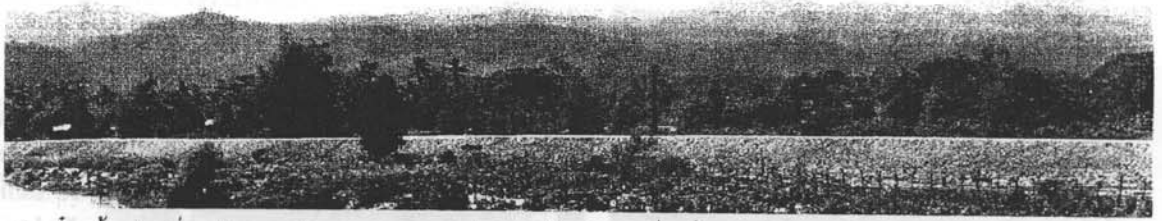

ตำนานเมืองตื่น

...ยังมีพญาสองตนพี่น้อง ตันพี่ชื่อว่า พญาจ้างเผือก ตันน้องชื่อว่า พญาเล็ก พญาทั้งสองคนพี่น้องได้เดินทางมาจาก
เมืองเชียงใหม่ ลงมาตั้งเมืองตื่นนั้นทบุรี ในปี กาบเส็ด จุลศักราช 804 ปีจอ จัตตวาศก พ.ศ.1985 เดือน 6 เหนือเบ็ง เม็งวันพุธ
โดยเต้า ยามแตรจักใกล้เที่ยง พระจันทร์จรณะยุติ เสด็จเข้าเตียวเตียมหนักชัตฤกษ์ตัวที่ 1 จื่อปุลสะ ปรากฏในกรกฎาวายชี พญา
ทั้งสองตนพี่น้องได้มาตั้งเมืองตื่นนั้นทบุรี (แต่ผู้เขียนเข้าใจว่าเมืองตื่นมีมาก่อนหน้านั้น พญาทั้งสองเพียงแต่เข้ามาตีเอาเมือง ตี
นอยู่ในการปกครอง) ตอนนั้นพญาจ้างเผือกตนพี่อายุได้ 37 ปี พญาเล็กตนน้องอายุได้ 35 ปี พญาจ้างเผือกตนพี่กินเมืองได้ 9 ปี
แล้วจึงจักได้ตั้งบ้านแบ่งเมืองลงไปตราบต่อเต้าเถิง ฟอนฟ้า นาหง สะหลง แม่ระมาด หินลาด อมวาบ นาโฮ ท่ากอง หนอง
แสง ดินแดง บ้านปอก บ้านหมาก ผาลาด และวังคำเถิงจุลศักราช 819 ปีฉลู นพศก พ.ศ.2000 ไปมั่งจา (พม่า) ก็เข้ามา
รบกับพญาจ้างเผือกและพญาเล็กได้ 5 วัน ไปมั่งจาก็แตกตื่นทัพไปทางผาลิงห์ หินผิง หนทางลากอามือก (ปิ่นใหญ่) พญา
เล็กตนน้องก็ไล่ตวยไปเถิงเด่นกระต่าย แล้วพญาเล็กก็บักปอกคินมาเถิงเมืองเถิงจุลศักราช 894 ปีมะโรง จัตตวาศก พ.ศ.2057
พญาจ้างเผือกตนพี่ก็จืดตายไป เถิงจุลศักราช 898 ปีวอก อัฐศก พ.ศ.2079 พญาเล็กตนน้องจึงจักได้กินเมืองแทนแถมนานได้
11 ปี แล้วก็ได้รบกับไปหัวขาว ช่วยเจ้าคง เจ้าเมย ได้เดือน 1 แล้วก็บักปอกคินมาเถิงเมือง เถิงจุลศักราช 960 ปีจอ สัมฤทธิศก
พ.ศ.2141 พญาเล็กก็จืดตายไป เถิงจุลศักราช 961 ปีกุน เอกศก พ.ศ.2142 พญาอาทิตย์ตราช ตันเป็นลูกแห่งพญาจ้างเผือก ก็
กินเมืองแทนแถม เถิงจุลศักราช 962 ปีชวด เอกศก พ.ศ.2143 ไปจั่งมิงต่อ ก็เข้ามารบกับพญาอาทิตย์ตราช พญาอาทิตย์ตราชก็
ไล่ตวยไปเถิงต้นดอยผาเวียง แล้วฆ่าลูกน้องไปจั่งมิงต่อตาย 3 คน แล้วพญาอาทิตย์ตราชก็บักปอกคินมาสู่เมือง เถิงจุลศักราช 967
ปีมะเส็ง สัปตศก พ.ศ.2148 พญาอาทิตย์ตราชก็มาโอบลาดสร้างพระเจดีย์ธาตุเจ้าดอยนางน่อง ปัจจุบันคือ วัดจอมแจ้ง เถิงจุลศักราช
1028 ปีมะเมีย อัฐศก พ.ศ.2209 พญาอาทิตย์ตราชก็จืดตายไป เถิงจุลศักราช 1031 ปีระกา เอกศก พ.ศ.2212 พญาอุทุมมราช
ผู้เป็นน้องของพญาอาทิตย์ตราชก็กินเมืองแทนแถมได้ 5 ปี ไปมาคำจันทร์ ก็เข้ามารบกับพญาอุทุมมราชได้ 5 วัน เถิงวันถ้วน 6 ไป
มาคำจันทร์ก็แตกตื่นทัพไปทางเสลียม บ้านสา พญาอุทุมมราชก็ไล่ตวยไปเถิงหนองสื้อย เค้นน้อย เค้นหลวง ขึ้นไปทางมิดกาน้อย
บ้านร้อย ไปมาคำจันทร์ก็แตกตื่นทัพหนีลงไปทางมิดกาหลวง พญาอุทุมมราชก็บักปอกคินมาเถิงเมือง เถิงจุลศักราช 1113 ปีมะแม
ตรีศก พ.ศ.2294 พญาอุทุมมราชก็จืดตายไป เถิงจุลศักราช 1115 ปีระกา เบญจศก พ.ศ.2296 พญานันนตราชผู้เป็นลูกของพระ
เล็ก ก็กินเมืองแทนแถม เถิงจุลศักราช 1118 ปีชวด อัฐศก พ.ศ.2299

พญานันนตราช ก็มารีร้งสร้างแบ่งยังกำแพงแวงพระธาตุเจ้า ยังดอยนางน่อง ต่อมาบ้านเมืองจักก้านรุ่งเรืองไปปายหน้า
ในพื้นที่เมืองตื่น คนทั้งหลายจักอยู่ดีกินดี มีความสุขหาอันตราบได้ผู้ผู้คน ลูกไม้ ต้นข้าวทั้งหลายจักดี ต่อเต้าตราบถึงภักภักนี้...²³

เมืองตัน ตั้งอยู่บนที่สูง ล้อมรอบด้วยภูเขาสูง ดอยม่อนจองเป็นยอดเขาที่สูงที่สุด อยู่ทาง
ด้านทิศตะวันออกของเมือง มีความสูงประมาณ 1,929 เมตร จากระดับน้ำทะเล

ภูมิศาสตร์และการตั้งถิ่นฐาน

ปากตะวันออกของโหล่งเมืองตันมีเทือกเขายาวทอดตัวอยู่คือ เทือกเขาดอยหลวง ยอดดอยที่สูงที่สุดเรียกว่า ม่อนจอง มีความสูง 1,929 เมตรจากระดับน้ำทะเล ตอนเหนือของโหล่งมีสันดอยหลังเมืองซึ่งมีความสูง 1,273 เมตร เป็นแนวเขตแดนแบ่งพื้นที่กับโหล่งอมก๋อย ตอนใต้ติดกับนาไฮ แม่ระมาด จังหวัดตาก โดยมีดอยแปเปือกกันเขตแดน ทางทิศตะวันออกของโหล่งนี้ติดกับแม่น้ำปิง โดยมีเทือกดอยผีปันน้ำกันเขตแดน กับโหล่งก้อ เมืองลี ด้านตะวันตกของโหล่งนี้ติดกับบ้านทุ่งต้นจั่ว แม่น้ำเมย ชาวบ้านอธิบายว่าพื้นที่โหล่งเมืองตันมีลักษณะเหมือน ก้นหม้อ หรือ แอ่งกระทะ

โหล่งเมืองตันมีเส้นทางเข้าออกเพียงเส้นทางเดียว ทุกๆ ด้านของโหล่งรายล้อมด้วยภูเขา ดังนั้นจึงไม่พุดร่นแรง อาจอธิบายว่าพื้นที่โหล่งเมืองตันนั้นเหมือนเป็นดั่ง ที่ยื่นจากแอ่งเชียงใหม่-ลำพูนลงไปสู่ตาก ถ้าเดินทางจากโหล่งเมืองตันไปยัง จังหวัดตาก จะกินระยะทางประมาณ 60 กิโลเมตร ใช้เวลาเดินทางด้วยรถประมาณ 2 ชั่วโมง ก็จะถึงจังหวัดตาก

โหล่งเมืองตันมีแม่น้ำตันไหลผ่านกลางพื้นที่เมือง ขุนน้ำอยู่ในพื้นที่ป่าของโหล่งอมก๋อยไหลลดเคี้ยวเสมือนลำห้วย เมื่อผ่านเข้าโหล่งเมืองตัน บริเวณบ้านแม่ตึ้นน้อย น้ำแม่ตึ้นก็จะมีขนาดเล็กลงแล้วไหลสบแม่น้ำปิงบริเวณสบตึ้น บ้านนาไฮ เขตอำเภอสามเงา จังหวัดตาก เหนือเขื่อนภูมิพลด้วยความยาวของสายน้ำกว่า 150 กิโลเมตร เนื่องจากแม่น้ำตันไหลผ่านกลางโหล่งนี้เองจึงทำให้เกิดพื้นที่ราบเหมาะกับการเกษตรริมฝั่งแม่น้ำตัน ยาวตามลำน้ำจากเหนือสู่ใต้ เราสามารถแบ่งพื้นที่ที่สำคัญของโหล่งเพื่อการศึกษากออกเป็น 2 พื้นที่ ดังนี้

1. พื้นที่ตอนเหนือของโหล่งเมืองตัน

พื้นที่ตอนเหนือนี้มี หุ่นหลวงเมืองตัน หรือ ที่ชาวบ้านเรียกว่า หุ่นหลวง เป็นพื้นที่ราบกว้าง มีพื้นที่ประมาณ 200 ไร่ พื้นที่ราบนี้จะลาดลงสู่ทางทิศตะวันออก หุ่นหลวงนี้เป็นพื้นที่การเกษตรที่สำคัญของโหล่งเมืองตันโดยรับน้ำจากห้วยนา ซึ่งเป็นลำห้วยสาขาหนึ่งของแม่น้ำตัน เพราะพื้นที่หุ่นหลวงอยู่สูงเกินกว่าที่จะสามารถนำน้ำจากแม่น้ำตันขึ้นมาใช้ประโยชน์ได้ ชาวบ้านที่เข้ามาทำการเพาะปลูกในหุ่นหลวง ได้แก่ บ้านหลวง, บ้านใหม่, บ้านดอย, บ้านห้วยหล่อดุก, บ้านโหล่งภูขาว

หมู่บ้านตอนเหนือ ของโหล่งเมืองตัน

บ้านห้วยไม้หก

บ้านห้วยหล่อดุก

บ้านสันตันปิน

บ้านหลวง

บ้านดอย

บ้านใหม่

บ้านดง

บ้านสันโปร่ง

บ้านโหล่งภูขาว

โค้งหลวงเมืองดิน ทุ่งราบใหญ่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำดิน ซึ่งเป็นที่ราบ
ใจกลางโหล่งบ้านหลวง พื้นที่ราบนี้ส่วนใหญ่ถูกจับจองโดยชาวบ้านหลวง

บ้านหลวง ถือว่าเป็นบ้านหลัก
ของเมืองดิน โดยมีหมู่บ้านที่
ขยายจากบ้านหลวงไป ได้แก่
บ้านใหม่ บ้านดอย นอกจากนี้
บ้านหลวงยังถือครองพื้นที่ราบ
มากกว่าหมู่บ้านอื่น

บ้านสันตันปิน และบ้านดง การปลูกพืชทำได้เฉพาะฤดูฝน ส่วนในฤดูแล้งใช้น้ำบาดาล หรือเครื่องสูบน้ำ
พลังไฟฟ้า ผลผลิตที่สำคัญของโหล่งคือ ข้าว ถั่วเหลือง พริก มะเขือเทศ และการเลี้ยงวัว

พื้นที่ทางตอนเหนือของโหล่งเมืองดินมีหมู่บ้านเก่าแก่คือ บ้านหลวง ตั้งอยู่ใกล้ริมแม่น้ำดิน ส่วน
หมู่บ้านอื่น เช่น บ้านใหม่ บ้านดอย บ้านสันตันปิน (บ้านที่เกิดขึ้นใหม่) มักตั้งอยู่สูงจากบ้านหลวงขึ้นไป
ตามเชิงเขา คือ อยู่เชิงดอยทางทิศตะวันตกของโหล่งเมืองดิน บ้านหลวงแยกเป็น 2 ปีกบ้าน คือ ปีก
บ้านหลวง และปีกบ้านโฮ้ง ซึ่งปีกบ้านหลวงนั้นเป็นปีกที่มีการอยู่อาศัยหนาแน่น และเป็นที่ตั้งโรงเรียน
ส่วนปีกบ้านโฮ้งนั้นเป็นปีกบ้านที่ตั้งอยู่ในที่ลุ่มกว่า ในพื้นที่รอบบ้านโฮ้งก็จะเป็นพื้นที่สูง เช่น บ้านดอย
บ้านสันตันปิน ชาวบ้านจึงเรียกพื้นที่แบบนี้ว่า โฮ้ง ฉะนั้นปีกบ้านโฮ้งจึงเป็นการตั้งชื่อปีกบ้าน โดยอิง
ตามสภาพภูมิศาสตร์ในท้องที่เป็นหลัก

2. พื้นที่ตอนใต้ของโหล่งเมืองดิน

เราอาจแบ่งพื้นที่ทางตอนใต้ของโหล่งเมืองดินออกจากพื้นที่ตอนเหนือของโหล่ง โดยสันดอย ณ บ้าน
ท่าข้ามกลาง โดยมีความสูงอยู่ที่ 444 เมตร โดยใช้แม่น้ำดินเป็นเส้นแบ่ง พื้นที่ตอนใต้มี
พื้นที่ราบชื่อว่า ทุ่งหลวงม่อนจอง มีพื้นที่ประมาณ 150 ไร่ พื้นที่ทุ่งนี้เป็นที่ราบลาดลงจากทิศ
ตะวันออกสู่แม่น้ำดินในทิศตะวันตก ชาวบ้านในหมู่บ้านพื้นที่ตอนใต้มาใช้ประโยชน์ เช่น บ้าน
ป่าคา, บ้านสันตันม่วง และบ้านห้วยน้ำขาว พื้นที่ทุ่งหลวงม่อนจองรับน้ำจากห้วยนา และน้ำ
ห้วยสาขาน้ำแม่ดิน ทุ่งหลวงม่อนจองมีการปลูกข้าวปีในช่วงเดือนกรกฎาคม และเก็บเกี่ยวใน
เดือนตุลาคม ซึ่งเป็นช่วงฤดูฝนซึ่งมีน้ำพอเพียง ข้าวที่นิยมปลูก ได้แก่ ข้าวเหนียวแดง ข้าวแพร่
ข้าวดำ ข้าวแดง ซึ่งเป็นข้าวพันธุ์พื้นเมืองที่ปัจจุบันจำนวนผู้ปลูกลดน้อยลง เนื่องมาจาก
ปริมาณผลผลิตที่น้อยเมื่อเทียบกับข้าว กข.²⁴ หรือข้าวเหนียวสันป่าตอง หลังจากเก็บเกี่ยวข้าว
แล้วเสร็จ เกษตรกรก็จะปลูกถั่วเหลือง แดงกวา มะเขือเทศ กระหล่ำ การทำสวนแล้งนั้นชาว
บ้านสูบน้ำบาดาลขึ้นมาใช้ ผลผลิตที่สำคัญของโหล่งนี้คือ ข้าว ถั่วเหลือง มะเขือเทศ วัว เป็นต้น

หมู่บ้านตอนใต้
ของโหล่งเมืองดิน

บ้านท่าข้ามกลาง
บ้านป่าคา
บ้านสันตันม่วง
บ้านห้วยน้ำขาว
บ้านแม่ดินน้อย

ระบบผลิตสำคัญแหล่งเมืองต้น

เลี้ยงวัวเลี้ยงควาย : การสะสมทุนของชาวนา

พื้นที่เมืองต้นนั้นมีการเลี้ยงวัวควายมากพื้นที่หนึ่ง โดยเฉพาะวัวที่มีการนิยมเลี้ยงมากที่สุด เนื่องจากความได้เปรียบในสภาพภูมิประเทศ ที่ทำให้สามารถเลี้ยงวัวได้ในพื้นที่ที่ไม่จำกัด ทั้งในฤดูร้อนและฤดูฝน ในปี พ.ศ. 2548 มีควาย 919 ตัว วัว 4,142 ตัว²⁵ ชาวนาเมืองต้นนั้นเมื่อมีเงินจากการขายผลผลิตก็จะนิยมซื้อวัวควายมาเลี้ยง วัวที่ชาวนาเลี้ยงกันนี้ส่วนมากเป็นวัวพันธุ์พื้นเมือง เนื่องจากเป็นวัวที่ทนต่อโรค และปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมได้เป็นอย่างดี

ในเมืองต้นมีการเลี้ยงวัวกันเกือบทุกหมู่บ้าน หมู่บ้านที่มีการเลี้ยงมากที่สุด คือ บ้านป่าคา ตำบลแม่ต้น โดยเฉพาะปอ๊กบ้านป่าคาลุ่มที่เป็นชาวกะเหรี่ยง มีจำนวนหลังคาเรือนเพียง 10 กว่าหลัง แต่มีจำนวนวัวถึง 300-400 ตัว การเลี้ยงวัวปล่อยของชาวนานั้น เป็นการเลี้ยงตามธรรมชาติ คือเมื่อถึงฤดูร้อนพื้นที่การเกษตรของชาวนาจะไม่มีการเพาะปลูก ชาวนาจะทำการด้อนวัวให้มาหากินยังท้องนา โดยมีการเก็บฟางข้าวเมื่อมีการปลูกข้าวในฤดูกาลที่ผ่านมา เพื่อนำมาเป็นอาหารให้แก่วัว ส่วนในช่วงฤดูฝน พื้นที่การเกษตรของชาวนาจะมีการเพาะปลูก ชาวนาจะทำการด้อนวัวขึ้นบนพื้นที่สูง เช่น ดอนไผ่ที่ห้วยแม่สาว ดอยแม่ต้นน้อย ดินดอยม่อนจอง ดอยหลวง ดอยชิซุติ ดอยแม่ต้นเหนือ ดอยห้วยนา ดอยห้วยหม้อ และพื้นที่ห้วยต่างๆ เพื่อให้วัวเข้าไปหากินเองในป่า ในการดูแลวัวของชาวนานั้น เมื่อปล่อยเข้าป่าไปแล้วชาวนาจะเดินทางเข้าไปดูทุก 15 วัน หรือ 1 เดือน

ชาวนานิยมเลี้ยงวัวกันมาก เพราะถือว่าเป็นการออม เมื่อมีรายได้เพิ่มขึ้นก็จะนำไปซื้อวัวมาเลี้ยง เพื่อให้ลูกวัวออกหลานแทนการออมเงินในธนาคาร

เมื่อเข้าสู่ฤดูฝนท้องนาจะมีการเพาะปลูก วัวที่เลี้ยงไว้จะถูกด้อนเข้าป่าให้หากินบนดอย เมื่อเข้าสู่ฤดูแล้ง ชาวนาจะกลับไปด้อนวัวให้ลงมากินในท้องนา

ในเมืองต๋นเองมีพ่อค้าในพื้นที่เป็นผู้รับซื้อวัวควายส่วนหนึ่ง เป็นชาวบ้านหลวง บ้านสันตันปิน บ้านห้วยน้ำขาว พ่อค้าเหล่านี้จะรู้จักกับพ่อค้าข้างนอก อีกส่วนหนึ่งเป็นพ่อค้าจากข้างนอกเช่น จากจังหวัดลำพูน ลำปาง เชียงใหม่ นำไปขายต่อยังตลาดวัวที่สำคัญ เช่น ตลาดวัวสันป่าตอง (กาดเสาร์) ตลาดนัดเวียงหนองล่อง (กาดอาทิตย์) เป็นต้น การขายวัวนั้น ส่วนมากชาวบ้านจะขายเฉพาะวัวตัวผู้ วัวตัวเมีย จะเก็บไว้เพื่อทำการขยายพันธุ์ ราคาขายขึ้นกับขนาดของวัว วัวขนาดเล็กราคาตัวละ 3,000-4,000 บาท วัวตัวโตราคาตัวละ 6,000-10,000 บาท และขึ้นกับความสมบูรณ์และรูปร่างลักษณะของวัวด้วย ช่วงที่การซื้อขายวัวคึกคักคือช่วงที่เกี่ยวข้าวแล้วเสร็จ ประมาณเดือนเกี๋ยง เดือนยี่ ช่วงนี้วัวจะขายได้ราคาดี

ดาวลอย : เหล้าเมืองต๋น

ในพื้นที่แอ่งเชียงใหม่-ลำพูน ตอนล่าง เหล้าดาวลอยเมืองต๋นเป็นเหล้าลือชื่อ เรียกกันว่า ดาวลอยเมืองต๋น เหตุที่เรียกสุรากลั่นพื้นบ้าน หรือเหล้าขาวว่า ดาวลอย เนื่องจากดาวลอยเป็นเหล้าที่กลั่นออกมาจากเตาต้มเหล้า 3 ขวดแรก ซึ่งเหล้าที่กลั่นออกมาในตอนต้นนี้มีความแรงของดีกรีที่สูง จึงเปรียบให้ฟังว่า เมื่อดื่มเหล้าดาวลอยแล้ว จะมีการเมาเห็นดาวเห็นเดือน จึงเรียกเหล้าชนิดนี้ว่า "ดาวลอย" เมืองต๋นนิยมการทำสุรากลั่น โดยเฉพาะในช่วงที่มีเทศกาล เช่น งานปอยหลวง ปอยข้าวสังข์ งานปีใหม่เมือง งานฉลองต่างๆ ซึ่งบ้านที่มีการทำสุรากลั่นนั้น พบว่ามีเกือบทุกหมู่บ้านในเมืองต๋น ได้แก่ บ้านหลวง บ้านใหม่ บ้านดอย บ้านห้วยดินหม้อ บ้านโป่ง บ้านห้วยน้ำขาว บ้านโค้งภูซาว บ้านห้วยน้ำขาว ฯลฯ

สุราที่กลั่นจากเมืองต๋นนี้จะทำโดยฝีมือคนเมือง และกะเหรี่ยง ชาวที่ใช้ทำสุรากลั่นนั้นปัจจุบันจะต้องสั่งข้าวเหนียวมาจาก ไหล่ฮอด และไหล่ฮอมก้อย เพราะข้าวในพื้นที่ไม่เพียงพอ ข้าว 1 กระสอบ สามารถผลิตสุรากลั่นได้ 50 ขวด ราคาการขายสุราต่างๆ นั้น ถ้าเป็นดาวลอย จะมีการขายที่ขวดละ 35 บาท หรือประมาณ 3 ขวด 100 บาท ถ้าเป็นเหล้าหัวน้ำใส ขวดละ 20 บาท ภายหลังข้าวขึ้นราคา จึงต้องปรับราคาขายสุรากลั่นกันใหม่ ส่วนเหล้าลวดนั้น ขายราคา 7 ขวด 100 บาท นี่ยังมีการใช้หน่วยวัดของสุราแบบโบราณเมื่อมีการค้าขาย โดยเรียกเหล้าเป็น หมื่น กับ แส่น นั่นก็หมายความว่า หมื่นหนึ่งก็คือ เหล้า 10 ขวด แส่นหนึ่งก็คือ เหล้า 100 ขวด

ชาวบ้านหลวงกำลังต้มเหล้า สินค้าที่มีชื่อเสียงของเมืองต๋น ดาวลอยเมืองต๋นเป็นที่นิยมมากของคอสุรา ในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน ตอนล่าง

ดาวลอยเมืองต๋น สุราที่กลั่นออกมา 3 ขวดแรก เมื่อดื่มแล้วจะมีการเมาเห็นดาวเห็นเดือน จึงเรียกว่า "ดาวลอย"

เจดีย์ธาตุวัดจอมแจ้ง มีตำนานเล่าว่า ในวัน
ศีลใหญ่พระธาตุวัดจอมแจ้งจะออกไปหา
พระธาตุแก่งสร้อย ที่เมืองสร้อยศรีสุข เมือง
ในตำนานอีกแห่งหนึ่งที่ปัจจุบันจมอยู่ใต้น้ำ
หลังเขื่อนภูมิพล ชาวบ้านเรียกว่า "พระธาตุ
ออกแอ่ว"

ซุ้มโขงวัดจอมแจ้ง หลักฐานทาง
ประวัติศาสตร์ที่สำคัญของเมืองดั้น ที่บ่ง
บอกว่าเมืองดั้นมีวัฒนธรรมมาเนิ่นนาน
จนไม่สามารถระบุปีที่สร้างได้

แกนโยงยึดโหล่งเมืองดั้น

วัดจอมแจ้ง : วัดหลวงโหล่งเมืองดั้น

วัดจอมแจ้ง (วัดหลวง) ตั้งอยู่บนดอยนางน้อ เป็นวัดสำคัญคู่เมืองดั้น มีประวัติความเป็นมาที่ยาวนาน ตั้งแต่สมัยราชวงศ์ของพญาช้างเผือก ภายในวัดหลวงเมืองดั้นมี พระเจ้าทันใจ เป็นพระเก่าแก่ของเมือง มีเรื่องเล่าว่า ชาวบ้านออกไปล่าสัตว์แล้วพบองค์พระเจ้าทันใจประดิษฐานอยู่ในถ้ำ จึงได้นิมนต์ไปประทับที่วัดจอมแจ้ง ชาวบ้านนับถือพระเจ้าทันใจมาก สมัยก่อนหากฝนฟ้าไม่ตกต้องตามฤดูกาล ชาวบ้านจะอัญเชิญพระเจ้าทันใจออกเวียนรอบหมู่บ้าน และนำใบมะรุมาเสียบที่ฐานองค์พระ เชื่อกันว่าจะทำให้ฝนตก แต่ถ้าฝนตกติดต่อกันนานเกินไป ชาวบ้านก็จะนำเอาใบต้นลมแล้ง (ต้นราชพฤกษ์) มาเสียบที่ฐานขององค์พระเจ้าทันใจ ฝนก็จะหยุดตกทันที

ในเดือน 9 เหนือ ขึ้น 15 ค่ำ ศรัทธาสาธุชน จะจัดงานประเพณีสงฆ์น้ำพระธาตุจอมแจ้งเป็นประจำทุกปี ชาวบ้านเมืองดั้นทุกหมู่บ้าน ทั้งชาวกะเหรี่ยงและคนเมือง จะมาร่วมงาน วัดจอมแจ้งจึงเป็นศูนย์รวมหรือแกนโยงยึดความศรัทธาของผู้คนในเมืองดั้นเข้าด้วยกัน โดยอาศัยคติความเชื่อเรื่องพระธาตุ

นอกจากนี้ยังมีตำนานที่เชื่อมร้อยพื้นที่เมืองสำคัญในประวัติศาสตร์สองเมืองเข้าด้วยกัน คือ เมืองดั้นและเมืองสร้อยศรีสุข (ปัจจุบันเมืองสร้อยศรีสุขจมอยู่ใต้อ่างเก็บน้ำทะเลสาบดอยเต่า) ผ่านตำนานพระธาตุออกแอ่ว ซึ่งตำนานเล่าว่า "เมื่อถึงวันศีลใหญ่ องค์พระธาตุวัดจอมแจ้งจะเสด็จไปเที่ยวหาพระธาตุเมืองสร้อย" ตำนานนี้แม้เป็นเพียงการบอกเล่าจากชาวบ้าน แต่เป็นการสะท้อนความเชื่อมโยงของพื้นที่เมืองโบราณทั้งสองเข้าด้วยกัน ผ่านประวัติศาสตร์ความเจริญของเมืองที่อาจอยู่ในยุคเดียวกัน ความสัมพันธ์ ติดต่อกันแลกเปลี่ยนสินค้า จนสามารถนำเอาคติความเชื่อเรื่องพระธาตุมาเป็นแกนสำคัญในการเชื่อมร้อยเมืองทั้งสองเข้าด้วยกัน

พญาช้างเผือก : ผีควบเมืองตื้น

ทางตะวันออกของบ้านหลวงเป็นที่ตั้งของ "ดงหลวง" ซึ่งเป็นที่สิงสถิตของพญาช้างเผือกผู้สร้างเมืองตื้น ดงหลวงจึงถือว่าเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของเมือง พญาช้างเผือกถือว่าเป็น ผีควบเมืองตื้น เป็น ผีต้นหลวง (ผีใหญ่) ที่ดูแลเมืองตื้นทั้งเมือง เป็นใหญ่เหนือผีอื่นๆ ที่เป็นท่อนับถือของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ การเลี้ยงผีเมืองตื้น เรียกว่าการ "เลี้ยงเมือง" ในหนึ่งปีจะทำการเลี้ยง 2 ครั้ง คือ เดือน 4 และเดือน 9 ที่ดงหลวง หมู่บ้าน ที่มาร่วมเลี้ยงผีเมือง เช่น บ้านหลวง บ้านโฮ้ง บ้านสันตติปิน บ้านห้วยหล่อดุก บ้านใหม่ บ้านดอย แต่ ด้วยข้อขัดแย้งบางประการ บ้านใหม่ จึงขอแบ่งผีเมืองไปไว้ ณ ดงหลวง ของหมู่บ้าน เมืองตื้นจึงมีดงหลวง 2 แห่ง

ในการเลี้ยงผีเมือง ตั้งข้าว จะเป็นผู้นำด้านพิธีกรรมการเลี้ยง โดยจะบอกกล่าวผ่านลำไปยั้ง หมู่บ้านต่างๆ ชาวบ้านก็จะเก็บเงินกันหลังคาเรือนละ 10-20 บาท นัยหนึ่งของผีเมืองนอกเหนือจาก เป็นผีใหญ่ที่คอยดูแลชาวเมืองแล้ว ผีเมืองยังเป็นแกนโยงยึดของเมือง ที่สามารถเชื่อมร้อยผู้คนในเมืองตื้น ผ่านความเชื่อเรื่อง เมือง เสาหลักเมือง ผีเมือง ซึ่งเป็นความเชื่อของการตั้งเมือง การ เลี้ยงเมือง หรือ พิธีการเลี้ยงผีเมืองจึงเป็นการประกาศ และสถาปนาเมืองในคติความเชื่อของชาวเมือง ณ ช่วงเวลาหนึ่ง เหนือ พื้นที่เขตแดนที่ถูกยกฐานะเป็นเขตการปกครองจากรัฐ

ผีเมือง

ในดงของเจ้าพญาช้างเผือกทั้งสองแห่งมีหอผี 3 หอ หอใหญ่เป็นหอของพญาช้างเผือก หอเล็กเป็นหอของเจ้าข้อมือเหล็ก กับเจ้าอาญาเล็ก (ศึก) ทั้งสองหอนี้เชื่อกันว่าเป็นลูกของพญาช้างเผือก นอกจากนี้ยังมีเสาหลักเมือง และรูปปั้นช้างเผือกทั้งสองดงหลวง ซึ่งการปั้นรูปช้างเผือกนี้เป็นการผลิตซ้ำความเชื่อเดิมในความศรัทธาและความน่าเชื่อถือต่อผีเมือง เป็นสัญลักษณ์ และหมุดหมายในการเน้นย้ำสถานที่ เพื่อให้เกิดความศรัทธาต่อพญาช้างเผือกยิ่งกว่าเดิม การเลี้ยงผีเมืองในช่วงเดือน 9 เหนือนั้น จะมีการกำหนดสัตว์ที่ใช้สังเวยเป็นเครื่องเซ่นต่อผีเมือง ดังนี้ ครบ 3 ปีเลี้ยงหมู 1 ตัว ทุก 2 ปีเลี้ยงไก่ เมื่อถึงประเพณีการเลี้ยงผีเมือง ตั้งข้าว จะเป็นผู้ออกกล่าวผ่านลำไปยั้งหมู่บ้านต่างๆ ที่จะเข้าร่วมเลี้ยงผีเมือง ชาวบ้านจะเก็บเงินกันหลังคาเรือนละ 10-20 บาท ตั้งข้าว มาจากการเลือกของผีเมืองเอง ขณะที่ผีเมืองลงประทับร่างม้าขี่ จะระบุว่าต้องการใครเป็นตั้งข้าว คนที่จะเป็นตั้งข้าวได้จะต้องเป็นคนที่อยู่ในศีลในธรรม โดยผีเมืองจะเลือกคนตั้งข้าวที่เป็นคน หัวหอม เนื่องจากดงหลวงพื้นที่เมืองตื้นมี 2 แห่ง ตั้งข้าวจึงมี 2 คน

หอผีเมือง พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ตั้งอยู่ทางตะวันออกของบ้านหลวงเมืองตื้น มีสภาพเป็นดงป่าที่น้ำเกรงขาม ชาวบ้านจึงเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า "ดงหอ"

โองหลวง : ร่องรอยของการสืบทอดสายตระกูล

นอกจากดงหลวงที่สถิตของผีเมืองแล้วในโหล่งเมืองตื้นยังมีดงหลวงของผีสายตระกูลใหญ่อยู่แห่งหนึ่ง ผีชะกุ่มนี้ถือว่ามีความสำคัญกับชุมชนทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำตื้น บ้านดง เป็นหมู่บ้านที่มีจำนวนหลังคาเรือนไม่มาก ประมาณ 73 หลังคา กลับมีดงผีชะกุ่มที่น่าสนใจมาก เพราะดงผีหรือดงหอที่บ้านดง ถือว่าเป็นดงของผีสายชะกุ่มขนาดใหญ่ เทียบได้กับดงของผีเสื้อบ้านในหมู่บ้านหนึ่ง หรือดงของผีเมืองๆ หนึ่งได้เลย ชาวบ้านจึงเรียกดงนี้ว่า โองหลวง (โรงหลวง) พื้นที่ของโองหลวงนั้นอยู่ในด้านตะวันออกของหมู่บ้าน เป็นดงไม้ที่มีพื้นที่ประมาณ 2-3 ไร่ สภาพป่าไม้ในโองหลวงนั้นเป็นสภาพดงไม้ใหญ่ โดยไม่ได้รับการบุกรุกพื้นที่จากชาวบ้าน จึงทำให้พื้นที่ดงหลวงดูน่ากลัวยิ่งนัก โองหลวงถือว่าเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของชาวบ้านดงและสายชะกุ่มของผีปู่ย่า ในพื้นที่โองหลวงนั้นจะมีศาลหอผีปู่ย่า 3 หอ และอีก 1 หอ เป็นหอโอง ในสามหอนี้จะเป็นหอของเจ้าแผ่นดินแหง เจ้าเมืองแก้ว และเจ้าคำตามลำดับ ซึ่งเจ้าทั้งสามนี้ชาวบ้านจะเรียกว่า "พ่อหม่อน" ชาวบ้านอธิบายว่าพ่อหม่อนเป็นผีใหญ่ที่สุด รองจากผีเมือง นอกจากนี้ในโองหลวงยังปรากฏว่ามีเสาหลัก ซึ่งเสานี้จะใช้ในการมัดสัตว์ที่ใช้เป็นเครื่องเซ่นสังเวยในการเลี้ยงพ่อหม่อน

เมื่อถึงประเพณีเดือน 9 เหนือ ชาวบ้านจากหลายหมู่บ้าน เช่น บ้านดง บ้านโอง บ้านหลวง บ้านใหม่ จะมารวมกันเลี้ยงผีปู่ย่าหรือผีพ่อหม่อนที่โองหลวงนี้ เนื่องจากแต่ละชะกุ่ม (ตระกูล) ย่อมมีสุ่มวาน (ลูกหลานตระกูลเดียวกัน) ของตนอยู่ ถ้าเป็นสายชะกุ่มของวงศ์เจ้าคำก็มีสุ่มวานลูกหลานของเจ้าคำไปเลี้ยง ถ้าเป็นสายชะกุ่มของวงศ์เจ้าแผ่นดินแหง ก็จะมีสุ่มวานลูกหลานของเจ้าแผ่นดินแหงไปเลี้ยง ส่วนชะกุ่มของวงศ์เจ้าเมืองแก้ว ก็จะมีลูกหลานของเจ้าเมืองแก้วไปเลี้ยงเหมือนกัน กล่าวกันว่าเจ้าทั้งสามตนนี้เป็นพี่น้องกัน เมื่อถึงเวลาขวบปีที่จะเลี้ยง ลูกแป้งลูกเหล้าทั้งหลายของสายชะกุ่มทั้งหมดจะต้องมาเลี้ยงรวมกันที่โองหลวงแห่งนี้ โดยแต่ละสายชะกุ่มนั้นจะมีตั้งข้าวของตนเองทำหน้าที่เป็นผู้กล่าวโองแก่พ่อหม่อนโดยใช้ผ้าขี้คนเดียวกันซึ่งเป็นชาวบ้านหลวง เวลาเก็บเงินเลี้ยงผีโองหลวงก็จะเก็บเงินเฉพาะในสายชะกุ่มเท่านั้น ขนมนำมาเลี้ยงพ่อเจ้าจะมีการทำขนมขึ้นมาพิเศษ เรียกว่า *ขนมลูกกลัน* กับ *ข้าวต้มหัวหงอก* ลูกหลานทุกคนจะมาช่วยกันเตรียมข้าวเตรียมของเลี้ยงพ่อเจ้า การเลี้ยงพ่อเจ้าทุกปีนั้นขนมทั้งสองอย่างนี้จะขาดไม่ได้ ในปีที่มีการเลี้ยงหมูจะมีการเก็บเงิน หลังคาเรือนละ 20 บาท จำนวน 40 หลังคาเรือน หมูจะนำมาเลี้ยงพ่อเจ้า โดยทำเป็นลาบ แกง แล้วให้ตั้งข้าวไปยื่นไปโอง หลังจากนั้น *สุ่มชอง* (ลูกหลานตระกูลเดียวกัน) ทั้งหลายก็จะมารวมกันกินในโองหลวง ปัจจุบันก็มีการแบ่งหอพ่อเจ้าไปเลี้ยงที่บ้านห้วยน้ำขาว เนื่องจากวันที่เลี้ยงมีคนจำนวนมาก บางครั้งอาจมีการทะเลาะวิวาท จึงแยกหอออกไปให้ควบคุมได้ง่าย เรียกหอใหม่นี้ว่า *หอหลายท่า*

ดงหอผี "โองหลวง" ดงของเจ้าแผ่นดินแหง เจ้าเมืองแก้ว และเจ้าคำ

ในกรณีที่ลูกหลานเกาฬเดียวกันของพ่อหมอนแต่งงาน ชาวบ้านกล่าวว่า "เป็นอันเดียวกัน" หมายความว่า มาเป็นเครือญาติเดียวกัน สายชะกุ่มเดียวกัน ซึ่งในฮีตของคนเมืองนั้นถ้าชายหญิงยังไม่แต่งงานกัน ผู้หญิงจะไปอยู่ที่บ้านผู้ชายไม่ได้ เพราะถือว่าผิดฮีต ชาวบ้านใช้คำว่า "พ่อเจ้าบ่สู้" แต่ในกรณีที่เกาฬเดียวกันของพ่อเจ้าแต่งงานกัน ผู้หญิงสามารถเข้าไปอยู่บ้านของสามีได้ โดยไม่ผิดฮีต เพราะถือว่าเป็นชะกุ่มเดียวกัน เป็นผีเดียวกัน

ฮีตในการปกครองลูกหลานของพ่อหมอนเมื่อ **ศีลผิด** คือ การที่ลูกผู้หญิงทางเกาฬพ่อหมอนไปแต่งงานกับผู้ชายเกาฬอื่น จะต้องมีการเลี้ยงผีพ่อหมอน แต่ผู้ชายเกาฬลูกหลานพ่อหมอนไปแต่งงานนั้นไม่ต้องมีการเลี้ยงศีลผิด เพราะถือว่าผู้ชายคนนั้นกำลังจะย้ายไปเข้าผีของฝ่ายผู้หญิง การเลี้ยงศีลผิดนั้นสมัยก่อนจะมีการเลี้ยงด้วยควาย โดยเอาควายมัดกับเสาเอาผ้าขาวผ้าแดงไปมัดกับควายไว้ พ่อเจ้าจะลงทรงม้าขี่ถือมิดยาวนุ่ง ผ้าด้อยหางกว้าง เอาผ้ามัดหัว หลังจากนั้นพ่อเจ้าก็จะพันควาย ปัจจุบันย่นย่อพิธีกรรมให้ง่ายลง ส่วนอีกฮีตหนึ่งคือ เมื่อลูกหลานผู้หญิงของพ่อหมอนมีท้องก่อนแต่งงาน หรือถูกกล่าวหาว่าเป็นผีกะ ก็จะมีการปรับไหม ชาวบ้านเรียกว่า **บักควาย** โดยจะต้องมาเลี้ยงควายให้พ่อหมอน ฮีตฮอยเหล่านี้อันเป็นอำนาจที่พ่อหมอนสามารถดูแล วงศาเครือญาติต่างๆ ให้อยู่ภายใต้แบบแผนเดียวกัน

ผีโฮงหลวง เป็นปรากฏการณ์ แสดงความพยายามของกลุ่มผู้สืบสายเลือดใหญ่ที่สำคัญ 3 กลุ่ม (มีนัยว่าเป็นพี่น้องกัน) ที่พยายามรักษาความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน รักษาความสำคัญของกลุ่มตน โดยผ่านการสถาปนาพื้นที่และอำนาจของผี บนพื้นที่ที่กลุ่มตนตั้งอยู่ ขณะที่ผีเสื้อบ้านเป็นผีผู้นำที่ปกครองดูแลกลุ่มชนจากหลายชะกุ่ม หรือหลายสายเลือดที่อยู่อาศัยในหมู่บ้านร่วมกัน ผีโฮงหลวงกับเป็นผีปู่ย่าใหญ่ของสายตระกูล ที่ถูกสถาปนาขึ้นให้มีอำนาจ และมีฐานะคล้ายผีเสื้อบ้าน เพื่อเก็บรักษา เน้นลักษณะพิเศษของกลุ่มตน ที่มีจำนวนมากและอยู่ในพื้นที่ร่วมกัน แต่ก็มีฐานะเป็นญาติพี่น้องของเกาฬีร่วมกัน

โฮงหลวง ดงผีสายชะกุ่มที่ใหญ่ที่สุดของเมืองต้น
มีพื้นที่ประมาณ 1 ไร่ ตั้งอยู่ทางตะวันออกของ
บ้านดง ต.ม่อนจอง อ.อมก๋อย

คันดินกันแม่น้ำดิน แนวทางการแก้ปัญหาน้ำท่วมของรัฐบาล เป็นคันดินอัดแน่นที่มีความยาว 1,871 เมตร สูง 4-5 เมตร จากหัวบ้านถึงท้ายบ้านหลวงเมืองดิน

ปัญหาที่สำคัญของไหล่ง

เนื่องจากพื้นที่เมืองดินเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ในหุบเขา จึงมีปัญหาเรื่องน้ำในฤดูแล้ง เพราะแหล่งน้ำตามธรรมชาติที่นำมาใช้เป็นน้ำจากลำห้วยเสียส่วนมาก เนื่องจากน้ำแม่ดินอยู่ต่ำกว่าพื้นที่การเกษตร จึงไม่สามารถทดน้ำเข้ามาใช้ในพื้นที่การเกษตรได้อย่างเต็มที่ และเมื่อหน้าแล้งน้ำในลำห้วยก็แห้งขอด จึงทำให้การเกษตรส่วนใหญ่สามารถผลิตได้เพียงรอบเดียวในหนึ่งปี อีกทั้งน้ำจากลำห้วยเหล่านี้เมื่อถึงหน้าฝนจะไหลหลาก ส่งผลให้น้ำเข้าท่วมในการบางพื้นที่ เช่น เหตุการณ์แม่น้ำดินในปี พ.ศ.2547 ไหลหลากเข้าท่วมหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำดิน ได้แก่ บ้านหลวง บ้านห้วยหล่อดุก บ้านป่าคา บ้านโหล่งข้าว บ้านดง บ้านท่าข้ามกลาง บ้านหลวงเป็นหมู่บ้านที่ได้รับผลกระทบมากที่สุด เนื่องจากพื้นที่ทั้งหมดตั้งอยู่ที่ราบริมแม่น้ำ เพราะน้ำได้พัดเอาตะกอนมูลดินโคลนมาเติมบ้านเรือน ที่เป็นข้าวของหากเก็บไม่ทันก็โดนน้ำพัดพาไปหมด รวมทั้งไก่ หมู วัว ควาย ชาวบ้านต้องพาเอาสัตว์เลี้ยงเหล่านี้ไปไว้ที่สูง กระแสน้ำได้พัดเอาต้นไม้ใหญ่และซุงไหลมา ติดอยู่ที่ใต้สะพาน เมื่อสะพานต้านแรงน้ำป่าไม่ไหวก็ขาดลง สะพานที่ขาดเป็นเส้นทางเดียวที่เมืองดินใช้ติดต่อกับโลกภายนอก คือ สะพานเมืองดิน และสะพานข้ามระหว่างบ้านห้วยหล่อดุกกับบ้านห้วยไม้หก เหตุการณ์น้ำท่วมครั้งนี้ทำให้ชาวบ้านห้วยหล่อดุก ประมาณ 30 ครอบครัวได้อพยพขึ้นไปตั้งถิ่นฐานใหม่ ส่วนหมู่บ้านที่เหลือโดยเฉพาะบ้านหลวงยังคงตั้งอยู่ที่ริมแม่น้ำเหมือนเดิม ภายหลังเหตุการณ์น้ำท่วมทางรัฐบาลก็รีบมาแก้ไขปัญห โดยการสร้างคันกันน้ำจากแม่น้ำดิน ทอดยาวตามริมฝั่งแม่น้ำดิน จากหัวบ้านของบ้านหลวง (สุสานบ้านหลวง) มาถึงท้ายบ้าน (ปึกบ้านโฮ้ง) เป็นระยะทาง 1,871 เมตร สูงประมาณ 4-5 เมตร แต่คันที่สร้างนี้เป็นคันดินที่มีการอัดแน่น เพื่อกันน้ำจากแม่น้ำดินไหลเข้าท่วมในบ้านหลวงเท่านั้น ชาวบ้านรู้ว่าคันดินนี้จะช่วยป้องกันน้ำท่วมได้ไม่นาน เนื่องจากแม่น้ำดินเป็นน้ำป่าที่ไหลหลากมาเป็นประจำทุกปี ถ้าหากปีนั้นคันดินยังสมบูรณ์อยู่ก็สามารถป้องกันน้ำท่วมได้ แต่คันดินก็คือดินที่สามารถถูกน้ำกัดกร่อนพัดพาไปได้

บ้านเรือนของชาวบ้านหลวงจอมทอง เรียงรายแน่นจนได้ชื่อว่า "บ้านพันชะกุ่ม"
ด้วยความหนาแน่นดังกล่าว คนจากพื้นที่อื่นจะเรียกบ้านหลวงว่า "จอมทองหลวง"

เมืองจอมทอง

ประวัติศาสตร์และตำนาน

ในเมืองจอมทองมีดอยเล็กๆ เป็นที่ตั้งของพระธาตุเจ้าจอมทอง ดอยนี้สูงประมาณ 10 เมตร บนเนินรูปหลังเต้านั้นมีลักษณะเป็น "จอม" และบน "จอม" มีต้นดอง (ทองหลวง) ขึ้นอยู่มาก จึงตั้งชื่อดอยลูกนี้ว่า "จอมดอง" (จอมทอง) มีตำนานเล่าเรื่องเมืองจอมทองนี้ว่า เดิมคือ เมืองอังครัฏระ เคยมีหมู่บ้านใหญ่ที่มีชาวบ้านอยู่ร่วมกันถึง "แปดหมื่นชะกุ่ม" (ตระกูล)

ตำนานประวัติเมืองจอมทองเล่าสืบมา ที่ควรกล่าวถึง คือ พญาอังครัฏระ เจ้าผู้ครองเมืองอังครัฏระ เมืองในตำนานพระธาตุศรีจอมทอง ในอดีตเป็นผู้อธิษฐานอัญเชิญสมเด็จพระพุทธเจ้าจากชมพูทวีปมารับบิณฑบาตและโปรดสัตว์ที่เมืองอังครัฏระ จากนั้นพระพุทธเจ้าได้ประทานพระธาตุและพระบาทไว้ให้กับเมืองอังครัฏระ จนกลายมาเป็นพระธาตุเจ้าศรีจอมทองในปัจจุบัน นอกจากนี้ตำนานยังกล่าวถึงสองคนผิวเผือกคนหนึ่ง คือ ปู่สร้อยย่าเมง ความว่า

"ผิวเผิกผู้นี้มีบ้านเรือนตั้งอยู่ใกล้ดอยจอมทอง เป็นผู้มีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา อยู่มาวันหนึ่งเป็นเพ็ญเดือน 12 (เดือนยี่เหือน) ปีมะเมีย ปู่สร้อยย่าเมงนำขำระกายแล้วได้สมาทานศีลแปด อยู่ ณ ดอยจอมทองนั้น ได้สังเกตเห็นดอยจอมทองมีสัญญาณอันงดงาม สูงขึ้นเป็นลำดับชั้นคล้ายหลังเต่า จึงคิดว่าสถานที่แห่งนี้สมควรจะเป็นที่ตั้งแห่งพระรัตนตรัย เมื่อคนทั้งสองได้ปรึกษากันดีแล้วจึงได้ลงมือแผ้วถางสถานที่นั้นเสร็จ เมื่อจุลศักราชล่วงได้ 814 (พ.ศ. 1995) เดือน 7 ขึ้น 9 ค่ำ (เดือน 9 เหือน) วันจันทร์ ฤกษ์ได้ 12 ตัว เวลาเช้านายสร้อยนางเมงได้ยกเอาเสาศาลาขึ้นเป็นปฐมฤกษ์ พร้อมกับได้ก่อเจดีย์ไว้บนถ้ำคูหา และก่อพระพุทธรูป 2 องค์ เมื่อนายสร้อยนางเมงได้ปลูกศาลาและก่อเจดีย์ขึ้นแล้ว คนทั้งหลายจึงเข้าใจกันว่านายสร้อยและนางเมงได้สร้างวัดขึ้นบนดอยแห่งนี้ จึงเรียกวัดนี้ว่า วัดศรีจอมทอง"²⁶

ตำนานเมืองจอมทอง (เมืองอังครัฏระ)

ในตำนานพระธาตุจอมทองได้กล่าวถึงดอยจอมทองว่า "ดอยจอมทองแห่งนี้ได้แก่ที่ตั้งวัดพระธาตุศรีจอมทองในปัจจุบันนี้ ซึ่งเป็นวัดที่พระบรมธาตุประดิษฐานอยู่ ดอยลูกนี้ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกแห่งเมืองกุสินารา²⁷ ห่างจากเมืองกุสินาราประมาณ 27 โยชน์²⁸ ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) แห่งดอยจอมทอง มีเมืองๆ หนึ่งชื่อว่าเมืองอังครัฏระ ดอยจอมทองนั้นตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ (หริต) แห่งเมืองอังครัฏระ ห่างจากเมืองประมาณ 50 วา มีแม่น้ำสายหนึ่งชื่อ ระมิงคะนที (แม่น้ำปิง) ไหลจากทางทิศเหนือผ่านเชิงดอยจอมทองมาทางทิศตะวันออก ห่างจากเชิงดอยประมาณ 75 วา²⁹ ไหลลงไปถึงมหาสมุทร ยังมีแม่น้ำอีกสายหนึ่งชื่อ สักการะนที (น้ำแม่กลาง) ไหลจากท้องดอยลูกหนึ่งชื่อ อังคะสักการะ (ดอยอ่างกาหรือดอยอินทนนท์) อันตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือแห่งเมืองอังครัฏระ ผ่านดอยจอมทองมาทางทิศตะวันตก ห่างจากเชิงดอยประมาณ 300 วา แล้วไหลไปตกแม่น้ำระมิงคะนที ที่บ้านสบเตี๊ยะ ทางทิศใต้ดอยจอมทองห่างประมาณ 2,000 วา ดอยลูกนี้มีสันฐานดังหลังเต่าคำ สูงจากที่ราบประมาณ 5 วา เมืองอังครัฏระนั้นมีเจ้าเมืองปกครองนามว่า พญาอังครัฏระ ทรงมีบุญบารมีเดชอำนาจมากนัก มีเสนาอำมาตย์ราชบริพารและพลโยธาทั้งสองข้างแม่น้ำระมิงคะนที และสักการะนที มีหมู่บ้าน 8 หมู่บ้าน (ตระกูล) ดอยจอมทองนั้นเป็นสถานที่สวยงามร่มเย็น มีหมู่ม้าทองกลางเกิดอยู่บนดอยนั้นและตามตำนานนี้ว่าเป็นสถานที่ที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์เสด็จมาประทับโปรดเวไนยสัตว์และเป็นທີ່ประดิษฐานพระทักษิณโมลีธาตุแห่งพระพุทธเจ้าทุกๆ พระองค์"³⁰

ภาพจิตรกรรมฝาผนัง อุโบสถวัดพระธาตุเจ้าศรีจอมทอง ที่บอกเล่าว่าพระธาตุตั้งอยู่บน "จอม" หรือเนินหลังเต่า

ปัจจุบันมีการพยายามดองย้ำความเชื่อโดยสร้างรูปปั้นพญาอังครัฏระ และปู้สร้อยย่าเมงไว้ในวัดพระธาตุเจ้าศรีจอมทอง เพื่อให้เป็นที่เคารพบูชาของผู้คนเมืองจอมทอง เมื่อถึง "วันปีใหม่เมือง" (วันสงกรานต์) ก็จะมีชาวจอมทองมาดำหัว พญาอังครัฏระ และปู้สร้อยย่าเมง ความสำคัญของพญาอังครัฏระและปู้สร้อยย่าเมงยังไม่ได้ยุติบทบาทลงตามกาลเวลา ฐานะของพญาอังครัฏระถูกยกขึ้นเป็นผีเมืองร่วมกับ "เจ้าหอหน้า" (เจ้าหัวหน้า) และเจ้าขุนไหม ซึ่งชาวจอมทองเรียกรวมกันว่า เจ้านายหลวง โดยที่เจ้าอังครัฏระทำหน้าที่ดูแลพระธาตุเจ้าศรีจอมทอง

เจ้านายหลวงทั้งสามที่กล่าวนามมานี้ตามตำนานเล่าว่า เป็นผู้ที่เดินทางมาพร้อมกับพระพุทธเจ้า เมื่อครั้งที่เสด็จมาดอยจอมทอง เมื่อพระองค์จะเสด็จกลับก็ได้สั่งให้เจ้าทั้งสามดูแลเมืองจอมทอง โดยให้เจ้าหอหน้าอยู่หอด่าน เป็นบริเวณหน้าเมือง ปัจจุบันชาวบ้านเรียกพื้นที่ตำแหน่งนี้ว่า หัวบ้าน (เป็นหัวบ้านของบ้านหลวง) ส่วนเจ้าอังครัฏระนั้นให้ดูแลวัดพระธาตุเจ้าจอมทอง และองค์สุดท้ายเจ้าขุนไหมให้ดูแลต้นน้ำขุนน้ำ นัยของผีเจ้านายหลวง แสดงองค์อำนาจที่ชุมชนมีเหนือพื้นที่แหล่งจอมทอง โดยมีพระธาตุเป็นศูนย์กลางในด้านจิตวิญญาณ และเจ้าขุนไหมได้กลายเป็นผู้ดูแลขุนน้ำที่หล่อเลี้ยงชีวิตเศรษฐกิจของเมือง

รูปปั้นพญาอังครัฏระ และปู้สร้อยย่าเมง ภายในวัดพระธาตุเจ้าศรีจอมทอง บุคคลในตำนานที่กลายเป็นเรื่องเล่าของตำนานพระธาตุเจ้าศรีจอมทอง

พิธีเลี้ยงเจ้าหอหน้า หรือเจ้าหัวหน้า เป็นหนึ่งในสามผีเจ้านายหลวง ผีสำคัญของเมืองจอมทอง ทำหน้าที่เฝ้าหน้าเมืองจอมทองทางด้านเหนือ

เลี้ยงผีเมือง

เจ้าหอหน้า เมื่อถึงประเพณีตามฮีตตามฮอย ชาวบ้านจะพากันไปเลี้ยงเจ้าหอหน้าก่อน ซึ่งชาวบ้านจะมีการเก็บเงินในการออมเงินกันช่วยซื้อของมาเลี้ยงเจ้าหอหน้า โดยจะมี "ล่ำม่อ" เป็นคนทำหน้าที่ในการเก็บเงินเพื่อเอาไปเลี้ยงเจ้าหอหน้า หมู่บ้านที่มีการเก็บเงินเลี้ยงเจ้าหอหน้า ได้แก่ บ้านช่วงเปา บ้านฮ่อม บ้านสี่แยกน้อย บ้านสันป่าซาง บ้านรวมน้ำใจช่วงเปา นอกจากนี้ก็มีหมู่บ้านในพื้นที่ ต.บ้านหลวง นำเงินมาออมช่วยเลี้ยงเจ้าหอหน้าด้วย ชาวบ้านทั้งหลายก็จะพากันไปเลี้ยงที่บริเวณ "เหล่าหอ" หรือบริเวณ "ดงหลวง" ปัจจุบันพื้นที่เหล่าหอนี้ส่วนมากกลายเป็นที่นา จึงมีการย้ายหอเจ้าหอหน้ามาสร้างใหม่บริเวณหน้าวัดช่วงเปา เมื่อถึงเดือน 9 ออก 4 ค่ำ เหนือ จะมีชาวบ้านช่วงเปาเดินทางมาเลี้ยงเจ้าหอหน้า พิธีกรรมเลี้ยงเจ้าหอหน้า 3 ปีเลี้ยงหมู 2 ปีเลี้ยงด้วยไก่ ชาวบ้านจะมาช่วยกันเตรียมของที่จะเลี้ยงผี เมื่อได้เวลาก็จะมีตั้งข้าวเป็นคนกล่าวยำกล่าวยोग เพื่อเชิญให้เจ้าหอหน้าลงมารับเครื่องเซ่น หลังจากนั้นไม่นานก็จะมีการเชิญเจ้าหอหน้าลงประทับร่างทรงหรือม้าขี่ของเจ้าหอหน้าคนปัจจุบันคือ แม่ยวง เทพวงศ์ อายุ 87 ปี ชาวบ้านสันป่าซาง ม้าขี่ก็คือ ผู้ติดต่อระหว่างโลกวิญญาณกับโลกมนุษย์ ตำแหน่งม้าขี่สืบทอดมาตามสายตระกูล (สายตระกูล) แม่ยวงรับหน้าที่ม้าขี่สืบทอดมาจากมารดา ส่วนทายาทคนต่อไปที่จะรับหน้าที่เป็นม้าขี่ของเจ้าหอหน้าย่อมเป็นเครือญาติฝ่ายหญิงคนในสายตระกูลของแม่ยวง

พิธีเลี้ยงเจ้าขุนใหม่ หนึ่งในสามผีเจ้านายหลวง ทำหน้าที่ดูแลต้นน้ำของเมืองจอมทอง

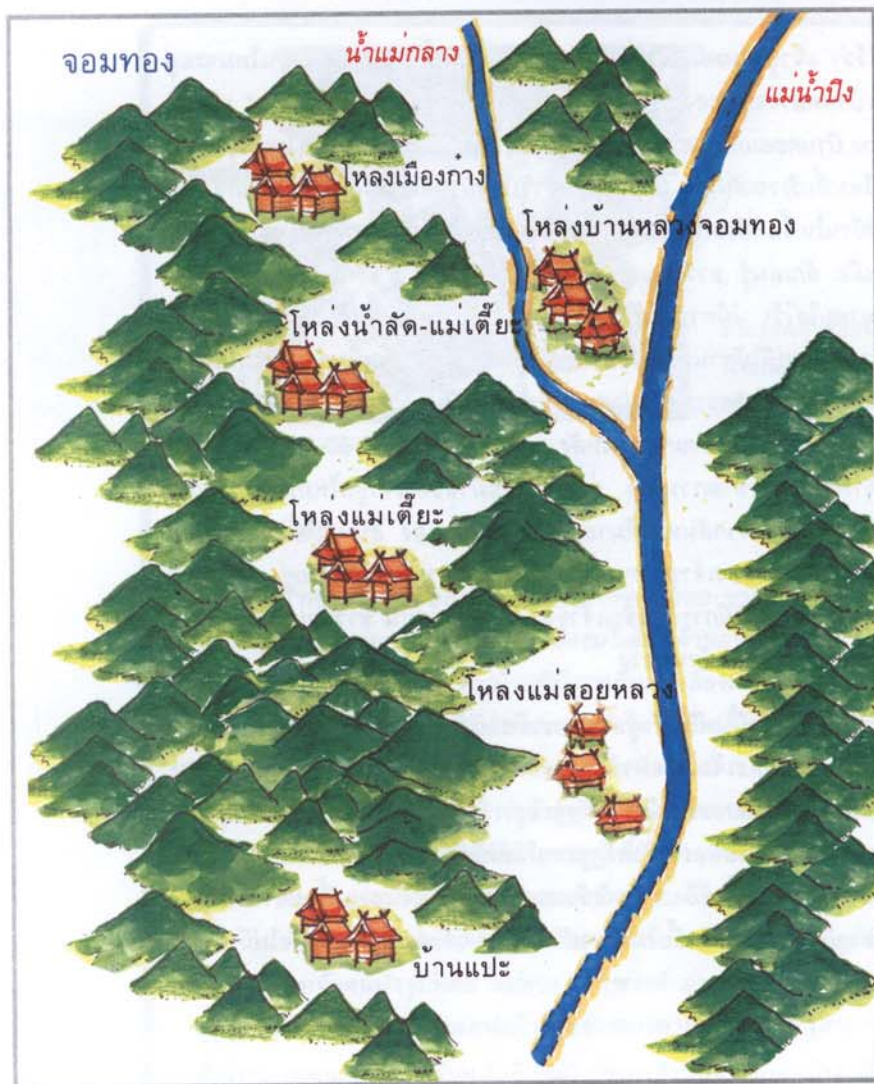

เจ้าขุนโหม ตำนานเก่าเล่าไว้ว่า เจ้าขุนโหมมีหน้าที่ดูแลรักษาต้นน้ำขุนน้ำ หอของเจ้าขุนโหมจะอยู่บริเวณด้านตะวันตกของน้ำแม่กลางและบ้านหลวงจอมทอง เรียกบริเวณที่ตั้งหอเจ้าขุนโหมว่า "สันหอ" บริเวณนั้นแต่เดิมเป็นทุ่งนาของชาวบ้านแม่กลาง บ้านดอยแก้ว และหมู่บ้านข้างเคียง เมื่อถึงวันเลี้ยงเจ้าขุนโหมคือ เดือน 9 ออก 5 ค่ำ ชาวบ้านจะมาเลี้ยงเจ้าขุนโหมที่บริเวณสันหอ โดยเก็บเงินชาวบ้านบ้านแม่กลาง บ้านดอยแก้ว และหมู่บ้านที่อยู่โดยรอบ นอกจากนี้ยังมีหมู่บ้านในพื้นที่อื่นมาช่วยออมเงินเลี้ยงเจ้าขุนโหมด้วย สมัยหนึ่งทางบ้านแม่กลาง บ้านดอยแก้ว หากผู้ใดผิดลูกผิดเมีย ลักเล่นขู้ ชาวบ้านจะมีการลงโทษโดยจับให้ชายหญิงที่เล่นขู้กัน "มาหาบกล้วย" (หาบกระบุง) ซึ่งในกล้วยจะเอาหมูใส่ไว้ ไม่คนที่ใช้หาบกล้วยเป็นไม้จั่วที่มีหนาม จะให้ชายหญิงคู่นั้นเดินรอบสันหอเจ้าพ่อขุนโหม เพื่อให้หนามที่อยู่ที่ไม่คนทิ่มแทงชายหญิงคู่นั้น ถ้าหมูที่อยู่ในกล้วยยังไม่เดินชาวบ้านก็จะพากันเอาไม้มาทิ่มที่กล้วยเพื่อให้หมูเดิน สร้างความเจ็บปวดแก่คนทั้งสองเป็นอย่างมาก เพื่อให้หลาบจำถึงการกระทำที่ตนได้ทำผิดไว้ และเพื่อไม่ให้เป็นการเยี่ยงอย่างแก่คนรุ่นหลัง ภายหลังประมาณ 60-70 ปี ชาวบ้านได้ละเลิกเลี้ยงเจ้าพ่อขุนโหม ทำให้หอเจ้าพ่อขุนโหมขาดการดูแล ร้างทรนหรือมั่วซึ่ของเจ้าขุนโหมในตอนนั้นคือแม่ตอง ชาวบ้านช่วงเปา จึงได้เชิญเจ้าพ่อขุนโหมจากสันหอให้มาอยู่ที่บ้านแม่ตองเอง สันหอก็กลายเป็นที่นาของชาวบ้านในละแวกนั้นไปเสีย เหลือเพียงหอเก่าของเจ้าขุนโหม ส่วนประเพณีการเลี้ยงผียังคงอยู่ แต่เปลี่ยนสถานที่เลี้ยงมาเป็นบริเวณบ้านแม่ตอง เพราะถือว่าได้มีการอัญเชิญเจ้าขุนโหมให้มาอยู่ที่นี่ ชาวบ้านที่มาร่วมงานเลี้ยงเจ้าขุนโหมเป็นชาวบ้านในตำบลช่วงเปา และตำบลบ้านหลวง

เจ้าอังครักษ์ ตามตำนานเจ้าอังครักษ์นั้นเป็นเจ้าผู้ปกครองเมืองอังครักษ์ ซึ่งในตำนานพระธาตุจอมทองกล่าวว่า เป็นช่วงเดียวกันกับสมัยที่พระพุทธเจ้าเสด็จมายังดอยจอมทอง เมื่อก่อนชาวบ้านชาวเมืองจะพากันไปเลี้ยงผีเจ้าพ่อที่ ดงหลวง ซึ่งเดิมนั้นดงหลวงของเจ้าอังครักษ์อยู่ทางด้านทิศใต้ของวัดพระธาตุ แต่ปัจจุบันพื้นที่นี้ถูกใช้เป็นตลาดสดจอมทอง จึงมีการย้ายหอเจ้าอังครักษ์มาไว้ยังที่ตั้งใหม่ เมื่อถึงเดือน 9 ออก 6 ค่ำ จะมีประเพณีเลี้ยงเจ้าอังครักษ์ สถานที่ที่ใช้เลี้ยงนั้นคือ บริเวณข้างหอเจ้าพ่อ เมื่อถึงงานเลี้ยงเจ้าอังครักษ์ ชาวบ้านจากบ้านหลวง บ้านลุ่มใต้ บ้านช่วงเปา มาร่วมกันเลี้ยงผี ปัจจุบันมั่วซึ่ของเจ้าอังครักษ์นั้นยังไม่มี เพราะคนทรงคนเดิมคือ แม่แสน ได้เสียชีวิตไปแล้ว

พิธีเลี้ยงเจ้าอังครักษ์ หนึ่งในสามผี
เจ้านายหลวง ซึ่งทำหน้าที่ดูแลรักษา
พระธาตุเจ้าจอมทอง

ภูมิศาสตร์และการตั้งถิ่นฐาน

เมืองจอมทอง ตั้งอยู่ตอนใต้ของแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน ทางทิศตะวันตกของโหล่งมีดอยหลวงอินทนนท์ ทอดตัวจากเหนือจรดใต้ มีน้ำแม่กลางไหลจากดอยอินทนนท์อ้อมตัวเมืองจอมทองลงสู่แม่น้ำปิง ซึ่งทอดยาวแบ่งเขตเมืองจอมทองกับเวียงหนองล่องออกจากกัน ทางทิศเหนือเป็นที่ราบติดต่อกับดอยหล่อ พื้นที่บริเวณค้ำน้ำปิงทางทิศตะวันออก เมื่อถึงฤดูฝนน้ำแม่ปิงจะไหลเข้าท่วมพื้นที่ดังกล่าว แต่ไม่ไหลย้อนกลับลงแม่น้ำปิงตามเดิม ทำให้น้ำท่วมขังอยู่ในบริเวณดังกล่าว ซึ่งยังปรากฏว่ามีหนองน้ำต่างๆ เช่น หนองด้าง หนองหลวง หนองใต้ อยู่จนปัจจุบัน

เราอาจจำแนก โหล่งจอมทอง ออกเป็น โหล่งย่อย ตามลักษณะการตั้งชุมชนบนที่ราบในหุบเขาน้อยใหญ่ ตามลักษณะภูมิประเทศได้เป็น 4 โหล่ง ได้แก่ โหล่งบ้านหลวงจอมทอง โหล่งเมืองก่าง โหล่งน้ำลัด-แม่เตี๊ยะ และโหล่งแม่สอยหลวง

1. โหล่งบ้านหลวงจอมทอง

พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบ หน้าโหล่งทางทิศตะวันออกเปิดกว้างออกสู่แม่น้ำปิง เป็นพื้นที่การเกษตรที่สำคัญของเขตจอมทอง ท่งใหญ่ที่สุดของโหล่งคือ "ท่งหลวงจอมทอง" ท่งหลวงนี้จะยาวตามลำน้ำแม่ปิงไปจนสุดทิศใต้บริเวณเชิงดอยโมคคัลลาน กินพื้นที่ 4 ตำบล ได้แก่ ตำบลช่วงเปา ตำบลบ้านหลวง ตำบลดอยแก้ว และตำบลสบเตี๊ยะ มีพื้นที่ประมาณ 16,000 ไร่ ท่งหลวงนี้รับน้ำจากฝายเหมืองหลวง ซึ่งทอดน้ำจากลำน้ำแม่กลางเข้าหล่อเลี้ยงพื้นที่เกษตร ไร่นาที่อยู่ติดกับแม่น้ำปิงสามารถทำการเกษตรได้เฉพาะในช่วงฤดูแล้งที่ไม่มีน้ำท่วมขัง

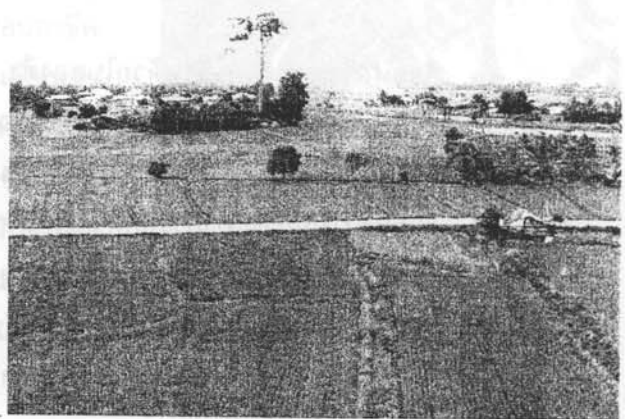

บ้านหลวงจอมทอง บ้านเก่าหรือบ้านหลักของเมืองจอมทอง มีชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า "บ้านพันชะกุ่ม" (พันตระกูล) จากการที่มีผู้อยู่อาศัยหนาแน่นมากมาตั้งแต่อดีต

ทางทิศเหนือของโหล่งเป็นที่ราบกว้างติดกับเขตแดนดอยหล่อ โดยมีที่ราบเป็นพื้นที่เกษตรที่สำคัญของโหล่ง บ้านหลวงจอมทองอีกพื้นที่หนึ่ง ชาวบ้านเรียกว่า ท่งใหม่ เนื่องจากเป็นพื้นที่ที่เพิ่งมีการบุกเบิกประมาณ 200 ปีมานี้เอง ท่งใหม่รับน้ำจากฝายเหมืองใหม่ ซึ่งเป็นฝายที่ขุดในสมัย ชุนศรีครามราช (พญาเมืองจัน) มีพื้นที่รับน้ำประมาณ 10,000 ไร่ กินพื้นที่ 2 ตำบล คือ ตำบลบ้านหลวง และตำบลช่วงเปา ผลผลิตที่สำคัญของท่งใหม่ ได้แก่ ข้าว ถั่วเหลือง เป็นต้น ส่วนผลผลิตสำคัญของท่งหลวง คือ ข้าว ถั่วเหลือง หอมแดง มันฝรั่ง และดอกแกลดิโอลัส เป็นต้น

หมู่บ้านสำคัญในโหล่ง

บ้านหลวงจอมทอง เป็นบ้านเก่าซึ่งเป็นหมู่บ้านหลักเก่าแก่ของเมืองจอมทอง บ้านหลวงมีอีกชื่อเรียกหนึ่งว่าบ้านพันชะกุ่ม (ตระกูล) หรือบ้านพันสกุล แต่ทั้งนี้แน่แท้จริงกลับแสดงการขยายตัวของชุมชนใหญ่แห่งนี้ที่สืบทอดมายาวนาน เล่ากันว่าบ้านหลวงจอมทองนั้นเป็น "บ้านใหญ่บ้านหลวง" อยู่กันหนาแน่นจนต้องมีคนทำหน้าที่ดูแล ป้องกันปัญหาไฟไหม้ สมัยก่อนนั้นชาว

"ท่งหลวงจอมทอง" ท่งใหญ่ของโหล่งบ้านหลวงจอมทอง ปัจจุบันเป็นพื้นที่เพาะปลูกสำคัญของเมืองจอมทอง เนื่องจากได้รับน้ำเพิ่มเติมจากน้ำพลังไฟฟ้า ทำให้สามารถทำการผลิตได้ตลอดปี

พิธีเลี้ยงผีลัวะ เก้าอี้ที่ใหญ่เก้าอี้หนึ่งของเมือง
จอมทอง บรรดาลูกหลานเก้าอี้เดียวกันจะต้อง
เดินทางมาเลี้ยงผีที่บ้านเก้าอี้ของสายชะกูน

"เส้น" สมุดนี้จะแสดงรายนามลูกหลานผีลัวะ
ทั้งหมด เมื่อถึงขบวนผีลัวะ รายชื่อ
เหล่านี้ก็จะถูกเก็บเงิน เพื่อนำมาเป็นค่าใช้จ่าย
เลี้ยงพ่อหม่อมแม่หม่อม

"วัวกำคิง" เป็นวัวของสายชะกูน คือวัวที่
คำจุนตัวตน วัวฮิตของเก้าอี้ลัวะที่ต้องคงอยู่
ในสายชะกูนผีลัวะต่อไป

"ผีลัวะ วัวกำคิง"

กลุ่มผีลัวะนี้มีจำนวนสมาชิกมากที่สุด ประมาณ 100 กว่าคน
ซึ่งเป็นเครือญาติที่เดินทางมาจากหลายหมู่บ้าน ได้แก่ บ้านดอยแก้ว
บ้านทุ่งหมากหน่ม บ้านลุ่มใต้ บ้านรวมน้ำใจช่วงเปา บ้านสี่แยกน้อย
บ้านหลวง บ้านสบเตี๊ยะ เป็นต้น รายชื่อชาวบ้านที่มาร่วมเลี้ยงเก้าอี้
ผีลัวะจะมีการจดบันทึกลงในสมุด หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า "เส้น" สมุด
นี้จะแสดงรายชื่อของลูกหลานผีลัวะทั้งหมด ซึ่งจะใช้เป็นหลักฐาน
ในการเรียกเก็บเงินเมื่อจะทำการเลี้ยงเก้าอี้ และเป็นสมุดที่แสดง
รายรับ-รายจ่ายเมื่อมีการเลี้ยงผี การเลี้ยงผีแต่ละครั้งจะเก็บเงิน
จากลูกหลานผีลัวะคนละ 30 บาท โดยให้ลูกหลานตามหมู่บ้านต่างๆ
เป็นผู้ดำเนินการเก็บเงินจนครบ หากสมาชิกคนใดไม่ช่วยออกเงิน
ทางสายชะกูนหรือกลุ่มที่เลี้ยงผีลัวะก็ไม่มีทางติเตียนแต่อย่างใดเพราะ
ถือว่าคนนั้นได้ "ตัดผี ละเลิกผี" แต่ถ้าต้องการเข้าร่วมกลุ่มใหม่ ก็
ต้องทำการซื้อผีด้วยเงินจำนวน 1,500 บาท เป็นการปรับโฉมคนที่
ตัดผีนั้นเอง

เหตุที่เรียก "ผีลัวะ วัวกำคิง" เนื่องจากผีลัวะเก้าอี้มี วัว หรือ
ที่เรียกว่า "วัวกำคิง" เป็นวัวของสายชะกูน ซึ่งความหมายของ "วัว
กำคิง" ก็คือ วัวที่คำจุนตัวตน จึงกล่าวได้ว่าวัวตัวนี้เป็นวัวฮิต วัวที่
สืบทอดมาตั้งแต่บรรพบุรุษ และจะต้องคงอยู่ในสายชะกูนผีลัวะตลอดไป
ปัจจุบัน "วัวกำคิง" ก็ยังถูกเลี้ยงภายในสายชะกูน โดยผู้เลี้ยงวัวจะ
ต้องดูแลวัว กรณีที่ขาย "วัว" จะต้องนำเงินมาแบ่งระหว่างผู้เลี้ยงวัว
กับตัวแทนของสายชะกูน เพื่อเก็บเงินไว้ซื้อวัวกำคิงตัวใหม่ ผู้เลี้ยง
วัวจึงมีลักษณะของการเลี้ยงวัวผ่ายอยู่ด้วย โดยมีสายชะกูนเป็นผู้จ้าง
ให้เลี้ยงผา นิยามของ "วัวกำคิง" ก็จะถูกสวมทับกับวัวของพ่อ
หม่อมแม่หม่อม คือเมื่อมีการเลี้ยงเก้าอี้ลัวะ ก็มักจะมีการกล่าวโยง
ถึง "วัวกำคิง" ว่าเป็น วัวของพ่อหม่อมแม่หม่อม "วัวกำคิง" จึง
เหมือนเป็นเครื่องมือที่สืบทอดมาตั้งแต่บรรพบุรุษของผีลัวะเก้าอี้

บ้านหลวงมุ่งหลังคาบ้านด้วยใบตองตึง พอดกเย็นต้องมีเจ้าหน้าที่ตรวจไฟไหม้ โดยนำเอาชนไก่ใส่ที่
เตาไฟบ้านทุกบ้าน เตาไฟบ้านไหนพอเอาปีกไก่ออกมาแล้ว ปีกไก่ไหม้จอ เจ้าหน้าที่จะให้บ้านหลังนั้น
ดับไฟให้สนิทเพราะกลัวไฟไหม้ ถ้าหากมาตรวจภายหลังอีกรอบ แล้วพบว่ายังมีเชื้อไฟอยู่ก็จะมีกรรมการปรับ
สมัยที่ยังไม่มีการแบ่งการปกครองเป็นหมู่บ้าน (หมู่บ้านตามหน่วยการปกครองของรัฐ) พื้นที่บ้านหลวง
จอมทองจะมีหมู่บ้าน หรือปึกบ้านต่างๆ กระจายตามพื้นที่ หลายปึกบ้านคุ่มจำนวนกันขึ้นเป็นบ้านหลวง
เช่น บ้านน้ำบ่อหลวง, บ้านไท้ง, บ้านเด่น, บ้านฮ่อม, บ้านนอกเหนือ, บ้านข้าวปิ้ง, บ้านสันกลาง, บ้าน
สันเหมือง, บ้านหลักเมือง, บ้านชุมดินหม้อ, บ้านสี่แยกน้อย เป็นต้น

แม้ว่าบ้านหลวงจะมีคนอยู่หนาแน่น จนเรียกว่าบ้านพันชะกุ่ม แต่
นับมีแก๊สได้เพียง 20 แก๊ ซึ่งหมายความว่า พันชะกุ่มที่เปรียบเปรย
ไว้มีเพียง 20 สายเลือด ถ้านับตามการสืบทอดฝ่ายมารดา แก๊สแต่
ละแก๊ก็จะมีลูกหลานขยับขยายย้ายไปมีครอบครัวอยู่หลายที่เกิดเป็น
หมู่บ้านต่างๆ ในเมืองจอมทอง เช่น บ้านดอยแก้ว บ้านช่วงเปา บ้าน
แม่กลาง บ้านน้ำลัด บ้านฮ่อม บ้านสันป่าซาง บ้านรวมน้ำใจช่วงเปา
บ้านแม่กลาง เป็นต้น

พื้นที่ทางตอนใต้ของโหล่งบ้านหลวงจอมทอง เป็นพื้นที่หนึ่งที่
พบว่ามีหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ โดยสะท้อนออกมาใน
พิธีกรรมการเลี้ยงผีบรรพบุรุษ ช่วงเดือน 9 เหนือ ได้แก่ การเลี้ยงผีปู่ย่า
ผีลัวะ ผีผด ซึ่งล้วนเป็นกลุ่มผีที่มีบทบาทในพื้นที่โหล่งบ้านหลวงจอมทอง
เพราะแต่ละกลุ่มผีก็คือตัวตนของแต่ละชาติพันธุ์ และสายชะกุ่ม กลุ่ม
ที่เลี้ยงผีลัวะเป็นกลุ่มหนึ่งที่มีความน่าสนใจ เพราะลัวะเป็นชาติพันธุ์
โบราณที่พบกระจายอยู่ทั่วในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน โดยเฉพาะตอนใต้
ของโหล่งบ้านหลวงจอมทอง ณ หมู่บ้านแม่กลางป่าพลู ตำบลดอยแก้ว
พบว่ามีแก๊สอยู่ 2 แก๊ ซึ่งปัจจุบันพื้นที่ดังกล่าวนิยามตนเองว่า
เป็นคนเมือง ทั้งภาษาพูด ภาษาเขียน และไม่มีสิ่งบ่งชี้ว่าเกี่ยวข้องกับ
ชาติพันธุ์ลัวะ แต่สิ่งหนึ่งที่ปรากฏออกมาว่ามีความเชื่อมโยงกับ
ชาติพันธุ์ลัวะก็คือ การที่ชาวบ้านกลุ่มนี้ยังมีการเลี้ยงผีลัวะ และถือว่า
เป็นผีบรรพบุรุษของตนเอง

บ้านท่าหลุก "ถ้าซื้อไก่เมืองให้ไปกาดเหล่าแมว ถ้าจะซื้อปลา
น้ำปิงให้ไปกาดท่าหลุกวังปาน" คำกล่าวนี้นี้เป็นคำกล่าวที่ชาวจอมทอง
พูดถึงสินค้าเด่นในแต่ละตลาด บ้านท่าหลุก ตำบลสบเตี๊ยะ ตั้งอยู่ทาง
ตะวันออกของเมืองจอมทอง เป็นหมู่บ้านที่อยู่ติดกับแม่น้ำปิง และอยู่
ใกล้กับฝ่ายวังปานที่อยู่กลางแม่น้ำปิง ดังนั้น ชาวบ้านจึงประกอบอาชีพ
ประมงเป็นหลัก การทำประมงของบ้านท่าหลุกมักทำในช่วงฤดูฝนเป็นหลัก
เพราะช่วงนี้ธรรมชาติของปลาจะว่ายขึ้นมาจากทางใต้คือ จากทะเลสาบ
ดอยเต่า ทวนกระแสน้ำขึ้นมาในฤดูวางไข่ ในฤดูน้ำหลากช่วงหน้าฝน
เดือนสิงหาคม-กันยายน ชาวบ้านท่าหลุกจะทำการเตรียมเครื่องมือหาปลา
ปลาที่มีมากบริเวณนี้ คือ ปลาสวาย ปลาอีสง ปลาขาว ปลาเพี้ย ปลา
เนื้ออ่อน เป็นต้น ปริมาณที่จับได้จะมีมากกว่าการจับปลาในหน้าอื่น
ปัจจุบันนี้มีการเลี้ยงปลาในกระชังอีกทางหนึ่ง

"สุ่มแห" เทคนิคการจับปลาในฤดูน้ำหลาก โดยการใช้
เรือหลายๆ ลำก่อกวน และล้อมจับปลา

ตลาดปลาน้ำท่าหลุก เป็นตลาดที่ขึ้นชื่อเรื่องปลาสด
จากแม่น้ำปิง ในช่วงฤดูฝนจะเห็นปลาหลากหลายชนิด
เช่น ปลาดูเตียน ปลาเพี้ย ปลาสวาย ปลานิล ปลา
สร้อย ถูกนำมาขายยังตลาดแห่งนี้

ผลิตภัณฑ์ปลาแห้ง เป็นสินค้าที่ขึ้นชื่อของชาวบ้าน
ท่าหลุก ในช่วงนอกฤดูฝน เนื่องจากเป็นปลาที่เลี้ยงเอง

ตุ้มปลาสด

ตุ้มจับปลาสดที่สานโดยสลาใน
พื้นที่บ้านท่าหลุก โดยส่งขายไปยัง
ดอยเต่าในราคาตุ้มละ 600 บาท

เทคนิคการรื้อถอนในกระถินกับตุ้ม
เพื่อให้กลิ้งควาเก่าออกไป แล้วจะ
ได้นำตุ้มไปวางล่อปลาใหม่

ตุ้มปลาสด หรือ ตุ้มปลาสังกะวาด เป็นเครื่องมือดักจับปลาที่ใหญ่ที่สุดที่พบในเขตพื้นที่
แอ่งเชียงใหม่-ลำพูน ตุ้มปลาสังกะวาดมีรูปทรงคล้ายตุ้มทั่วๆ ไปคือ ส่วนบนโค้งมน ลำตัวกลม
ป่อง คอสอบเข้าเล็กน้อยแล้วค่อยๆ ฝายออก ปากตัด ส่วนก้นด้านล่างสุดเป็นช่องกลมเส้นผ่า
ศูนย์กลางประมาณ 30 เซนติเมตร เป็นปากทางเข้าออกของปลา สานด้วยตอกเส้นเล็กลักษณะ
แบบงาแซง แต่ไม่ให้ปลายตอกขัดกัน ขนาดเฉลี่ยตุ้มสูงประมาณ 100-150 เซนติเมตร³¹ แต่ใน
บางพื้นที่ที่มีน้ำลึก เช่น อ่างเก็บน้ำดอยเต่า อ.ดอยเต่า จะพบว่าความสูงของตุ้มมากกว่า 150
เซนติเมตร

ครอบครัวที่ประกอบอาชีพประมงจะมีตุ้ม 2-3 ลูก เพื่อใช้จับปลาสังกะวาดเป็นหลัก เนื่องจาก
เป็นปลาที่แพร่ขยายพันธุ์ได้อย่างรวดเร็ว และสามารถเจริญเติบโตได้ดีในทุกสภาวะอากาศ เนื่องจาก
นิสัยการกินง่ายไม่เลือกเหยื่อของปลาสังกะวาดนี้เอง การวางตุ้มดักปลาจึงง่ายด้วยการใช้เหยื่อ
ล่อมาจากหัวปลาสังกะวาด ซึ่งดักได้ในวันก่อนๆ นำส่วนหัวปลาไปหมักกับเกลือ 2-3 วัน แล้ว
นำไปตุ้มกับปลายข้าวให้เปียก จะได้เหยื่อปลาสังกะวาดที่มีกลิ่นแรง หรือใช้ ส่าเหล้า (ข้าวหมัก)
ซึ่งเป็นข้าวที่เหลือจากการหมักสุราพื้นเมือง³² ชาวบ้านจะนำเหยื่อใส่ลงทางปากตุ้มให้ตกลงสู่ก้น
แต่การใส่เหยื่อตุ้มเมื่อนำตุ้มกลับมาใช้ใหม่ ชาวบ้านท่าหลุกจะนำไปกระถินมารมควันที่ปากตุ้ม
เพื่อให้กลิ่นควาเก่าออกไป แล้วจึงนำตุ้มกลับไปวางล่อปลาใหม่อีก

การนำตุ้มลงไปวางดักปลาในน้ำนั้น จะวางให้ก้นห่างจากพื้นดินประมาณ 10-15 เซนติเมตร
ส่วนปากให้โผล่พ้นน้ำ ปักด้วยไม้หลัก เพื่อยึดติดตัวตุ้มให้นิ่งไม่ให้ลอยไปกับกระแสน้ำ การลงตุ้ม
จะทำในช่วงเย็นเวลาประมาณ 16.00-17.00 น. และหวนมากู้ตุ้มในช่วงเช้าเวลาประมาณ 05.00-
06.00 น.

การวางตุ้มที่แม่น้ำปิงต้องอาศัยความชำนาญของชาวประมง เพราะจะต้องสังเกตระดับน้ำ
ว่าไม่มากหรือน้อยเกินไป ปัจจุบันชาวดอยเต่ามักมาซื้อตุ้มที่นี่ โดยจะสั่งทำตุ้มขนาดยาวประมาณ
6 คอก เพราะน้ำปิงบริเวณดอยเต่าลึกกว่าเขตบ้านท่าหลุก ราคาตุ้มลูกละ 600 บาท นอกจาก
การวางตุ้มแล้ว ชาวบ้านท่าหลุกจะหาปลาในแม่น้ำปิงกันมากในช่วงฤดูน้ำหลาก ชาวประมงจะใช้
แหยาว 6 คอก ไปทอดจับปลาบริเวณด้านหน้าฝายวังปาน เพราะปลาจะพากันว่ายทวนกระแส
น้ำขึ้นไปอยู่ที่ด้านหน้าฝาย แต่การหาปลายังไถ่ล้นหน้าฝายยังมีอันตรายสูง เพราะกระแสน้ำที่เชี่ยว
กรากได้พัดพาไม้ให้หมุนเป็นเกลียวพร้อมกวาดเอาทุกอย่างลงสู่ท้องน้ำ ชาวประมงจึงต้องใช้
ความพยายามอย่างสูงในการหาปลาช่วงฤดูฝน

การพัฒนาเครื่องมือที่ใช้ในการจับปลาซึ่งถือว่าเป็นการสะสมความเข้าใจในการมองพื้นที่ จน
สามารถนำมาใช้ออกแบบเครื่องมือจับปลาได้ ชาวท่าหลุกเรียนรู้จากสภาพแม่น้ำปิงในช่วงบ้านท่าหลุก-วัง
ปาน ที่มีขนาดความกว้างของแม่น้ำปิงประมาณ 150-200 เมตร (ความยาวของฝายวังปาน 155 เมตร)
ปริมาณแม่น้ำปิงในช่วงฤดูฝนจะมีปริมาณมาก แล้วออกแบบตุ้มจับปลาที่มีขนาดใหญ่ขึ้นมา

ในช่วงหนึ่งของฤดูหาปลา ความชำนาญของชาวประมงได้สอนให้รู้ถึงวิธีการจับปลาอีกอย่างหนึ่ง
ต้องใช้พลังหมู่เรียกว่า สุ่มแห กล่าวคือในช่วงฤดูน้ำหลากปลาจะขึ้นมาชุกชุมมาก ชาวประมงที่มีเรือทั้ง

หลายจะรวมกลุ่มกันในการสู้แห โดยจะเอาเรือหาปลาขึ้นไปไล่ปลาตั้งแต่หน้าฝาย จุดที่วางไวไล่ปลานั้น จะใช้ความชำนาญเฉพาะตัว จากนั้นชาวประมงจะเอาเรือทุกลำมาล้อมกันเป็นวงกลม แล้วไล่ปลาลงไปยัง ด้านล่างห่างจากตัวฝายเพื่อให้่ายต่อการจับปลา หลังจากนั้นจะรอสัญญาณจากหัวหน้าฝูง ชาวประมง ทุกคนก็จะเตรียมแหให้พร้อมในการทอดทุกเวลา เมื่อได้สัญญาณแหทุกหลังก็จะทอดลงน้ำพร้อมกัน ใน วงกลมเรือ ปลาก็จะตกใจแล้วถูกจับโดยง่าย บางครั้งก็มีชาวประมงจับได้ปลาสวยงามน้ำหนักเกือบ 20 กิโลกรัม ในการจับปลาฤดูฝนนี้ จึงเป็นฤดูจับปลาที่ชาวบ้านทำหลุรคอยมาในรอบหนึ่งปี

2. โหล่งเมืองก้าง

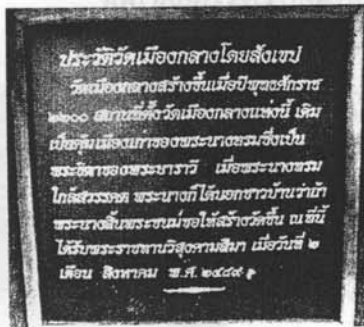
อยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือของโหล่งบ้านหลวงจอมทอง ทิศเหนือ ทิศใต้ และทิศตะวันตก ล้อม รอบด้วยเทือกเขาถนนธงชัย (เทือกดอยหลวงอินทนนท์) ทางทิศตะวันออกมีน้ำแม่กลางไหลผ่าน โดยน้ำ แม่กลางนี้เป็นตัวแบ่งโหล่งบ้านหลวงจอมทอง กับโหล่งเมืองก้างออกจากกัน โหล่งเมืองก้างมีลักษณะสูง ทิศตะวันตกลาดลงสู่ทิศตะวันออก โดยมี ทุ่งหลวงเมืองก้าง หรือ ทุ่งหลวง เป็นทุ่งนาผืนใหญ่ทอดยาว ตามลำน้ำแม่กลางจากทิศเหนือจรดทิศใต้

หมู่บ้านสำคัญในโหล่ง

บ้านเมืองกลาง เป็นหมู่บ้านหลักของโหล่งนี้ บ้านเมืองก้างมีประวัติความเป็นเมืองเก่าแก่ปรากฏ อยู่ในตำนานพระพุทเจ้าเลียบโลก เมื่อครั้งที่พระพุทเจ้าเสด็จมาปราบยักษ์ความว่า "เมื่อก่อนมีเมืองชื่อ เมืองอาระวี มีพญาเจ้าเมืองปกครองชื่อพญาอาระวี ตัวพญาอาระวินั้นเป็นคนที่ชอบล่าสัตว์ วันหนึ่งมี อาพวักยักษ์แปลงกายเป็นกวางคำเพื่อหลอกล่อพญาอาระวีให้ออกจากเมืองเพื่อเข้าไปล่าสัตว์ แล้วจะได้ จับเอาพญาอาระวีกินเป็นอาหาร เมื่อพญาอาระวีตามกวางคำมาถึงป่าใหญ่ กวางคำก็กลับร่างกลายเป็น ยักษ์เพื่อจะกินพญาอาระวี ตัวพญาอาระวีได้ร้องขอชีวิตโดยสัญญาว่าจะเอาคนในเมืองมาให้กิน เพื่อแลก กับชีวิตของตน เมื่อพญายักษ์ปล่อยตัวพญาอาระวีกลับมา พญาอาระวีต้องทำตามคำสัญญา ตอนแรก โดย ส่งนักโทษไปให้เป็นอาหารยักษ์ที่ดอยห้วยกะโหลก (ปัจจุบันเป็นวัดดอยพระเจ้า ชาวบ้านบางคนเรียก วัดดอยห้วยกะโหลก) จนนักโทษหมดเมือง แล้ว จึงส่งชาวเมืองไปเป็นอาหารอาพวักยักษ์อีก สุดท้ายเหลือแต่ลูกของพญาอาระวี พระพุทเจ้า

"ทุ่งหลวงเมืองก้าง ทุ่งนาของเมืองก้าง เมืองประวัติศาสตร์ และเกี่ยวข้องกับตำนานพญาอาระวี เป็นทุ่งใหญ่ที่ทอดยาว ตามลำน้ำแม่กลางจากทิศเหนือจรดทิศใต้ เป็นทุ่งใหญ่ทาง ฝั่งตะวันออกของเมืองก้าง

ประวัติวัดเมืองกลาง ที่อ้างถึงพญาอาระวี
เจ้าเมืองกำง

ตำนานเมืองกำง

ธรรมเนียมในตำนานพระเจ้าเลียบโลก ผูกที่ 18 ได้กล่าวอ้างถึงตำนานเมืองกำงว่ามีเจ้าเมืองคนหนึ่งชื่อว่า เจ้าเมืองสุตาลอยู่ที่เมืองละโว้ เจ้าเมืองผู้นี้ชอบการล่าสัตว์มาเป็นอาหารมิได้ขาด ในกาลนั้นประกาศเขตแดนของเมืองอาพวกยักษ์ เป็นป่าดงดิบที่ไม่มีใครบ้านเมืองมนุษย์อยู่มีแต่พวกยักษ์ทั้งหลายอาศัย โดยมีอาพวกยักษ์เป็นประธานอาพวกยักษ์ จึงได้ประชุมพวกยักษ์ท้าวท้าวทั้งหลายว่าเราอยากให้เขตป่าดงดิบนี้มีมนุษย์เข้ามาอาศัยอยู่ ให้พวกท่านทั้งหลายให้ไปสอดส่องดูว่า เราจะห้อมจิตใจมนุษย์ทั้งหลายมาอยู่ในเขตดงของเราได้อย่างไร พวกยักษ์ทั้งหลายก็ลงความเห็นว่าพญาเมืองสุตาลผู้นี้ชอบไล่ล่าสัตว์เอามาเป็นอาหารมิได้ขาด ยักษ์จึงแปลงกายเป็น ละมั่ง กวาง ค่าง ออกมาเดินให้เจ้าสุตาลเห็น พอเจ้าเมืองสุตาลเห็นจึงบอกไพร่พลให้ออกติดตามโดยให้น้ำทัพไปพร้อมด้วยภรรยาและลูก กวาง ค่าง ตัววิเศษนี้สร้างทำเป็นเดินช้าๆ เหมือนจะจับได้ ใช้ปืน

ยิงก็ยิงไม่ถูก ทหารจึงพากันไล่จับ จนคำไหนกินนอนนั้น ส่วนกวาง ค่าง นั้นกินนอนรอเจ้าเมืองสุตาลจนถึงรุ่งเช้าก็ไล่ติดตามกันไปเป็นเวลานาน 3 ปี จนเข้าป่าดงหลวงหลวงมาในเขตแดนของอาพวกยักษ์ กวาง ค่าง นั้นก็หายตัวเข้าถ้ำไป เจ้าเมืองสุตาลกับพวกพ้องก็เลยมาตั้งบ้านตั้งเมืองอยู่ในเขตแดนของอาพวกยักษ์ พวกอาพวกยักษ์ ทั้งหลายก็พากันหาเชื้อข้าวสาลี และพืชผักมาหว่านให้มนุษย์ได้อาศัยกินเลี้ยงชีพกินสลับไป และพวกยักษ์ก็นำเอาช้าง ม้า วัว ควาย เป็ด ไก่ หมู หมา ลงมาให้พวกมนุษย์ได้ใช้ พวกยักษ์และท้าวท้าวป้าทั้งหลายเมื่อใคร่อยากเป็นมนุษย์ก็เข้าไปเหมือนเนรมิต บ้านเมืองนี้ก็จักเจริญรุ่งเรืองเป็นอันมาก³³

รับรู้ถึงความเดือดร้อนของพญาอาระวี และเห็นว่าลูกพญาอาระวีต่อไปข้างหน้าจะเป็นพระอรหันต์ และเป็นคนมีบุญจึงเสด็จมาช่วยปราบอาพวกยักษ์ พระพุทธเจ้ามาห้ามอาพวกยักษ์ และโปรดพญายักษ์ที่ ดอยพระเกิด³⁴ ปัจจุบันดอยพระเกิดมีวัดตั้งอยู่เรียกว่า วัดพระเกิด หลังจากนั้นพระพุทธเจ้าได้ประทับรอยพระบาทเอาไว้เพื่อ แบ่งเขตแดนคนกับยักษ์ ที่วัดพระบาท (วัดพระบาท บ้านปะหัวเสือ ห่างจากวัดพระเกิดทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือประมาณ 4 กิโลเมตร)³⁵

รูปปั้นพระพุทธเจ้าเสด็จปราบอาพวกยักษ์
บริเวณวัดพระเกิด อ.จอมทอง เป็นการผลิต
ที่ตำนานพระพุทธเจ้าปราบอาพวกยักษ์

ประวัติวัดเมืองกำงเองมีการบันทึกไว้ว่า วัดเมืองกำงเดิมสร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2200 สถานที่ตั้งวัดบ้านเมืองกำงแห่งนี้ เดิมเป็นคุ่มเมืองเก่าของพระนางทรม ซึ่งเป็นพระธิดาของพญาอาระวีเจ้าผู้ครองเมืองอาระวี เมื่อพระนางทรมใกล้สวรรคต พระนางได้ขอให้ชาวบ้านสร้างวัดขึ้นแทนคุ่มที่พระนางอยู่

สาเหตุที่เรียกชื่อเมืองกำงนั้นก็ไม่สามารถอธิบายที่มาที่ไปได้ ชาวบ้านในพื้นที่สามารถอธิบายได้แค่เมืองกำงนี้มีมานานแล้ว จนไม่สามารถบอกได้ว่าทำไมถึงชื่อว่าเมืองกำง มีหลายคนที่ยพยายามจะอธิบายว่า เมืองกำงนั้นตั้งอยู่ตรงกลางหลวง (ตรงกลางของทุ่งหลวง) เลยเรียกว่า เมืองกำง บางตำนานกล่าวว่า เมืองนี้มีพญากำงเป็นผู้ปกครอง จึงเรียกว่า เมืองกำง ภายหลังพญากำงได้ถูกฟ้าผ่าตายที่กลางทุ่งนา จึงเรียกชื่อทุ่งนานั้นว่า ทุ่งเมืองกำง หรือ ทุ่งหลวง

ฝาย	พื้นที่รับน้ำ (ไร่)
ฝายตาดมื่น	800
ฝายแม่ป้อน	2,800

"ฝายแม่หาด" ฝายลูกแรกของระบบเหมืองฝายจอมทอง ตั้งอยู่บนน้ำตกแม่กลาง ด้วยความเข้าใจพื้นที่จึงทำให้การออกแบบฝาย สามารถกระจายน้ำสู่แหล่งการผลิตได้ตลอดทั้งปี

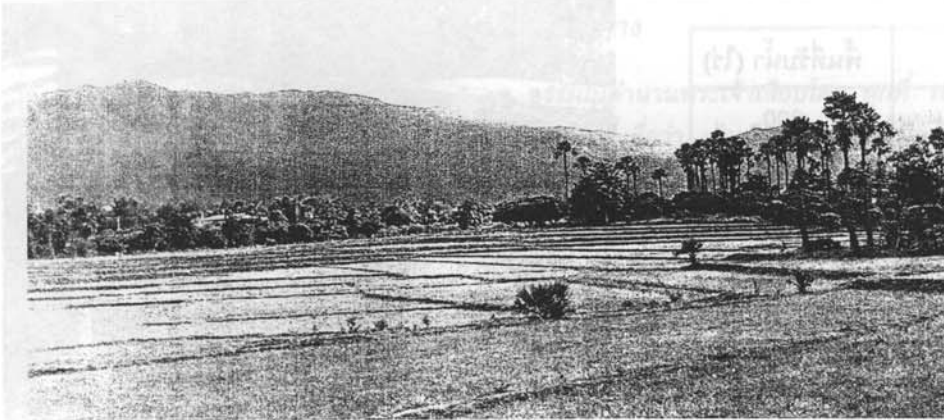

พัฒนาการตำนานทั้งหลาย เมืองก่างอาจเป็นเมืองเก่าแก่อีกเมืองหนึ่งร่วมสมัยหรือก่อนเมืองจอมทอง เพราะเมืองมีประวัติตามตำนานเป็นอิสระ มีที่ตั้งแยกออกจากเมืองจอมทองชัดเจน นอกจากนี้ยังมีทุ่งหลวงของเมือง อันเป็นลักษณะเด่นของเมืองทุกเมืองตอนใต้ของแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน อย่างไรก็ตามเมื่อกาลเวลาผ่านไป เมืองก่างได้กลายมาเป็นส่วนหนึ่งของโหล่งเมืองจอมทอง เพราะบทบาทของเมืองก่างในฐานะที่เป็น "เมือง" ทางจิตวิญญาณลดทอนความหมายลง ยังคงเหลือแต่นัยของเรื่องราวที่สะท้อนการต่อสู้ระหว่างชน 2 กลุ่ม ซึ่งอาจแทนด้วยพญาอารวิฝ่ายหนึ่ง และพวกอาฬวยักษ์ฝ่ายหนึ่ง ซึ่งในที่สุดสามารถแบ่งเขตแดนถิ่นที่อยู่กัน โดยอาศัยพระพุทธรเจ้าเสด็จมาโปรดมาแบ่งเขตแดนกัน ณ ตำแหน่งที่ใช้สัญลักษณ์เป็น รอยพระบาท ณ ดอยพระเกิด (พระขวาง)

ชาวไร่ชาวนาโหล่งเมืองก่าง เช่น จากบ้านตาดมื่น บ้านปะ บ้านหลวง บ้านดอยหัวเสือ บ้านทุ่งน้อย สามารถทำการเพาะปลูกได้ในพื้นที่ทุ่งหลวง โดยใช้น้ำจากฝายแม่ป้อนและฝายตาดมื่น แต่น้ำก็ไม่เพียงพอ เพราะทตมาจากลำห้วยแม่ป้อน ส่วนน้ำแม่กลางนั้นอยู่ต่ำกว่าพื้นที่เพาะปลูกมาก ชาวไร่ชาวนาจึงทนน้ำขึ้นมาไม่ได้ แต่ปัจจุบันเริ่มมีการใช้เครื่องสูบน้ำ สูบน้ำจากน้ำแม่กลางเข้ามายังพื้นที่เกษตร

เนื่องจากพื้นที่โหล่งเมืองก่างใช้น้ำจากลำห้วยเป็นหลัก ได้แก่ ห้วยแม่ป้อน ห้วยแม่หอย และลำห้วยสาขาอื่นของน้ำแม่กลาง จึงมีปัญหาเรื่องการขาดแคลนน้ำ โดยเฉพาะช่วงหน้าแล้ง พื้นที่ส่วนมากของทุ่งหลวงจึงว่างเปล่าจากการเพาะปลูก ยกเว้นพื้นที่ทางตะวันออกที่ติดกับลำน้ำแม่กลาง สามารถสูบน้ำบาดาลขึ้นมาใช้ในการเกษตรได้ เนื่องจากโหล่งเมืองก่างอยู่ห่างจากแม่น้ำปิง จึงเป็นโหล่งที่อุดมสมบูรณ์น้อยกว่าโหล่งบ้านหลวงจอมทอง

พื้นที่ตอนเหนือของโหล่งเมืองก่างได้รับน้ำจากน้ำแม่กลาง คือได้รับน้ำจากฝายแม่หาด หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า ฝายน้ำตก (น้ำตกแม่กลาง) ซึ่งถือว่าเป็นฝายต้นน้ำและฝายลูกแรก ระบบการจัดการน้ำของฝายแม่หาดนี้ ทำโดยใช้ไม้ใหญ่มาขวางที่ปากเหมืองแทนประตูปิด-เปิด เพราะตัวฝายแม่หาดนั้นตั้งอยู่บนน้ำตกแม่กลาง การควบคุมน้ำในช่วงน้ำหลากและน้ำแล้งนั้นทำได้ยาก ผู้ที่สร้างฝายแม่หาดจะต้องคำนวณปริมาณความต้องการน้ำในพื้นที่รับน้ำว่ามีความต้องการเท่าไร แล้วนำมาคำนวณความสูงในการ

"ดอยน้อย" หมายความว่าพื้นที่
ตะวันตก ปัจจุบันดอยแห่งนี้มี
วัดพระธาตุดอยน้อยตั้งอยู่ ซึ่ง
แต่เดิมปรากฏเป็นซากวัดร้าง
จึงมีชาวบ้านในพื้นที่ดอยแก้ว
บางหมู่บ้านเข้ามาเป็นศรัทธา
วัดดอยแห่งนี้

วางไม้ เพื่อให้ได้ปริมาณน้ำที่พอดีไม่ขาดไม่เกินไปจนเกินไป ถ้าวางไม้สูงเกินไปจะทำให้น้ำไหลเข้า
เส้นเหมืองมากเกินไปในฤดูฝน จนทำให้เส้นเหมืองขาดและน้ำเหล่านั้นอาจไหลเข้าท่วมพื้นที่การเกษตรได้
ถ้าหากวางไม้ต่ำเกินไปก็จะส่งผลต่อฤดูแล้ง เพราะน้ำไม่อาจสามารถไหลเข้าเหมืองได้ จึงถือว่าการสร้าง
ฝายน้ำตกนี้เป็นเทคโนโลยีงานวิศวกรรมของของชาวบ้านที่สอดคล้องกับชุมชนอย่างแท้จริง การ
ออกแบบเช่นนี้สะท้อนการมีอยู่ของการสะสมทุนทางความรู้ทางด้านภูมิศาสตร์ ความเข้าใจสภาพแวดล้อม
จนนำมาใช้ประโยชน์ในการจัดการระบบน้ำบนที่สูงอย่างฝายน้ำตกได้ ตัวเหมืองแม่หาดมีลำเหมืองที่ใช้
ส่งน้ำเข้าพื้นที่การเกษตรยาว 9,800 เมตร มีพื้นที่รับน้ำทั้งหมดประมาณ 3,500 ไร่ เป็นพื้นที่สวน 3,000
ไร่ และพื้นที่นา 500 ไร่ จากเดิมมีพื้นที่สวน 1,500 ไร่ พื้นที่นา 2,000 ไร่ พื้นที่รับน้ำทั้งหมดเหล่านี้อยู่
ในตำบลบ้านหลวง ได้แก่ บ้านแม่หอย, บ้านเมืองก่าง และบ้านกู่ลือ รวมมีผู้ใช้น้ำจำนวน 370 ครอบครัว
ผลผลิตที่สำคัญของโหล่งนี้ เช่น ข้าว ถั่วเหลือง หอมแดง และการเลี้ยงวัว เป็นต้น

3. โหล่งน้ำลาด - แม่เตี๊ยะ

อยู่ทางตะวันตกของโหล่งบ้านหลวง มีน้ำแม่กลางแบ่งโหล่งทั้งสองนี้ออกจากกัน ทางทิศเหนือ
ดอยพระเกิดแบ่งโหล่งเมืองก่างออกจากโหล่งน้ำลาด-แม่เตี๊ยะ ทิศตะวันตกของโหล่งนี้มีเทือกเขาอินทนนท์
กันโหล่งนี้ออกจากอำเภอแม่แจ่ม ทิศใต้ของโหล่งมีสันดอยโมคคัลลานเป็นดอยที่ปิดโหล่งจอมทองทั้งหมด
ลักษณะที่ตั้งของโหล่งเป็นที่ราบยาวตามลำน้ำแม่กลางจากทิศใต้สู่ทิศเหนือ

หมู่บ้านสำคัญในโหล่ง

บ้านน้ำลาด เป็นหมู่บ้านที่อยู่ทางเหนือของโหล่ง และเป็นหมู่บ้านที่แยกมาจากบ้านหลวงจอมทอง
เมื่อประมาณ 130 ปีที่แล้ว พื้นที่ของหมู่บ้านน้ำลาดอยู่ติดเชิงดอยพระเกิดทางด้านทิศตะวันตก และทิศเหนือ
ทิศตะวันออกเป็นพื้นที่ราบทุ่งนายาวลาดลงสู่ลำน้ำแม่กลาง พื้นที่ราบตอนเหนือของโหล่งนี้มีชื่อว่า ทุ่งน้ำลาด
รับน้ำจากฝายพระบาท ฝายวังควาย และฝายทุ่งแคบ รับน้ำมาจากห้วยแม่ยะ อันเป็นสาขาของน้ำแม่กลาง
โหล่งน้ำลาด-แม่เตี๊ยะ มีพื้นที่ผืนนากว้างที่สุดในบริเวณตอนปลายของทุ่งน้ำลาด รอยต่อกับทุ่งแม่เตี๊ยะ

บ้านท่ามณี-บ้านทุ่งปุน เป็นหมู่บ้านที่แยกออกมาจากบ้านดอยแก้ว เมื่อประมาณ 100 ปีที่แล้ว ส่วนบ้านทุ่งปุนแยกมาจากบ้านสบเตี๊ยะ หมู่บ้านทั้งสองตั้งอยู่ตอนใต้ของโหล่ง นับว่ามีพื้นที่ราบน้อยที่สุดของโหล่งน้ำลัด-แม่เตี๊ยะ พื้นที่แห่งนี้รับน้ำจากฝายเหมืองดง ซึ่งกันห้วยแม่เตี๊ยะลำห้วยที่สำคัญตอนใต้ของโหล่งนี้

บ้านดอยน้อย ถือว่าเป็นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่กลางโหล่ง โดยมีดอยน้อยเป็นจุดหมายพื้นที่ทางทิศตะวันตก บ้านดอยน้อยเป็นหมู่บ้านที่ขยายมาจากบ้านดอยแก้ว เมื่อประมาณ 200 ปีที่แล้ว บริเวณดอยน้อยยังเป็นที่ตั้งของพระธาตุดอยน้อย พื้นที่ราบในตอนกลางของโหล่งมีชื่อว่า **ทุ่งแม่เตี๊ยะ** จะรับน้ำจากฝายแม่แต๊ะ ซึ่งกันจากลำห้วยแม่แต๊ะ

ภูเขาสูงที่อยู่รายล้อมบ้านแปะ เป็นปราการธรรมชาติที่ช่วยป้องกันภัยจากภายนอก ลักษณะภูมิศาสตร์แบบนี้จึงเหมือนกันกับการตั้งบ้านเรือนของชาวบ้านดาด อำเภอดอด, ชาวเมืองดั้น อำเภอมก๋อย และเมืองแจ่ม (อำเภอแม่แจ่ม)

นอกจากนี้ในพื้นที่โหล่งน้ำลัด-แม่เตี๊ยะ ยังมีโหล่งเล็กๆ ในพื้นที่ มีลักษณะเป็นที่ราบในหุบเขาสูงอยู่ทางตะวันตกของโหล่ง ซึ่งถูกแบ่งแนวโหล่งโดยสันดอยลิ้ม นั่นก็คือ **โหล่งแม่เตี๊ยะ** ทางตอนกลางของโหล่งมีพื้นที่เกษตรที่สำคัญ คือ **ทุ่งแก** ผลผลิตที่สำคัญของโหล่ง ได้แก่ ข้าวเหนียว ลำไย ถั่วเหลือง และมีการเลี้ยงวัว หมู่บ้านหลักของโหล่งแม่เตี๊ยะคือ **บ้านแม่เตี๊ยะ** ชาวบ้านที่อาศัยอยู่เดิมเป็นชาวกะเหรี่ยง ชาวบ้านจึงเรียกชื่อหมู่บ้านนี้ว่า **บ้านยางแม่เตี๊ยะ** ภายหลังเกิดสงครามโลกครั้งที่สอง ชาวบ้านดอยแก้วบางส่วนอพยพหนีภัยสงครามเข้าป่า แต่ไม่กลับออกมาจึงสร้างชุมชนอยู่ในโหล่งแม่เตี๊ยะในหุบเขามาจนถึงปัจจุบัน

เนื่องจากพื้นที่ราบของโหล่งน้ำลัด-แม่เตี๊ยะ อาศัยน้ำจากลำห้วยเป็นหลัก เมื่อถึงฤดูแล้งปริมาณน้ำในลำห้วยจึงแห้งขอด ทำให้ประสบปัญหาน้ำขาดแคลน ส่งผลต่อความสามารถในการเพาะปลูกที่ทำได้เพียงช่วงฤดูฝนเท่านั้น บางครอบครัวใช้วิธีสูบน้ำบาดาลขึ้นใช้ในฤดูแล้ง เป็นการเพิ่มต้นทุนในการทำการเกษตร ปัญหาดังกล่าวนี้นับว่าเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นกับทุกพื้นที่ของเมืองจอมทองที่น้ำไม่เพียงพอ

4. โหล่งแม่สอยหลวง

ทางตอนใต้ของเมืองจอมทอง มีชุมชนขนาดใหญ่ตั้งอยู่ คือ **บ้านแม่สอย** หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า **แม่สอยหลวง** เป็นหมู่บ้านหลักแห่งหนึ่งทางใต้ของเมืองจอมทองมี อายุมากกว่า 150 ปี โดยมีหมู่บ้านที่แยกออกไปจากบ้านแม่สอย เช่น บ้านหนองคัน บ้านวังน้ำหยาด บ้านใหม่สารภี บ้านโรงวัว บ้านห้วยม่วง ผังซ้าย บ้านห้วยฝาง เป็นต้น และชุมชนที่น่าสนใจอีกชุมชนหนึ่ง ก็คือ **บ้านแปะ**

"เวียงหิน" เวียงที่ปรากฏหลักฐานว่าสร้างในสมัยพระนางวิสุทธิเทวี เมื่อเสด็จมาประทับที่บ้านแปะ ที่เรียกว่า "เวียงหิน" เพราะมีแนวกำแพงหินวางซ้อนกันเหมือนป้อมหรือปราการ ปัจจุบันเวียงหินอยู่ทางทิศใต้ของบ้านแปะ

หมู่บ้านสำคัญในโฮ่ง

บ้านแปะ โดยลักษณะภูมิประเทศ เมื่อเดินทางเข้าไปถึงจะพบว่าถูกล้อมรอบด้วยภูเขา ดูเป็นกำแพงเมืองรายล้อมโฮ่งนี้ ยกเว้นทางด้านทิศตะวันออกที่เป็นที่ราบซึ่งใช้เดินทางเข้าออก ภูมิศาสตร์ที่ตั้งนี้เหมือนกับการตั้งบ้านเรือนที่บ้านตาล ตำบลบ้านตาล อำเภอฮอด และที่เมืองดั้น ตำบลแม่ดั้น อำเภออมก๋อย ที่มีลักษณะการจัดวางพื้นที่เหมือนกัน คือ ชุมชนซ่อนตัวอยู่ในที่ราบที่มีภูเขาสูงล้อมรอบทุกด้าน ยกเว้นด้านที่ใช้เดินทางเข้าออก จุดเด่นก็คือ การป้องกันตนเองจากภายนอก การวางเพื่อป้องกันภัยอันตรายจากศัตรูต่างๆ มีการวางทางเข้าออกเพียงเส้นทางเดียว โดยมีลักษณะภูมิประเทศที่ถูกล้อมด้วย

ภูเขาสูงเป็นปราการตามธรรมชาติ บ้านแปะในปัจจุบันเป็นชุมชนที่มีขนาดใหญ่ มีจำนวนหลังคาเรือนประมาณ 200 หลัง เดิมที่บ้านแปะเป็นหมู่บ้านของชาวลัวะ ต่อมาเรียกตัวเองว่า คนเมือง พุทธศาสนาเหนือแต่สำเนียงการพูดจะเหนือกว่าคนในเชียงใหม่หรือคนทางจอมทองเป็นอันมาก (ชาวบ้านในพื้นที่ตำบลบ้านแปะจะพูดสำเนียงเสียงเดียวกันกับชาวบ้านตาล อำเภอฮอด และชาวบ้านอำเภอดอยเต่า) กลางหมู่บ้านจะมีห้วยแม่แปะไหลผ่าน ตลอดลำห้วยแม่แปะมีเหมืองฝาย 7 ฝาย โดยเรียงจากฝายลูกบนสุดมาสู่ฝายลูกล่าง ดังนี้ ฝายแม่หนองทราย ฝายนาแพะ ฝายโง้งป้วย ฝายหลวง ฝายเหมืองฝาย ฝายสวนบะขุน ฝายนาบก ชาวบ้านจะตักน้ำจากฝายเหล่านี้ เพื่อนำน้ำเข้าพื้นที่การเกษตรของตน

มีตำนานเก่าเล่าว่า วัดราชวิสุทธารามหรือวัดบ้านแปะ วัดนี้เป็นวัดที่สำคัญที่เก่าแก่ คงจะตั้งขึ้นในสมัยพระนางวิสุทธิเทวี กษัตริย์เชียงใหม่องค์สุดท้ายของราชวงศ์มังราย ลำดับที่ 18 (ปกครองระหว่าง พ.ศ.2107-พ.ศ.2121) ในสมัยที่ล้านนาเชียงใหม่ตกเป็นเมืองขึ้นของพม่าแล้วตั้งแต่ พ.ศ. 2121 ตามคำบอกเล่าของชาวบ้าน วัดราชวิสุทธารามสร้างโดยพระนางวิสุทธิเทวี เมื่อปีเถาะ นพศก จ.ศ. 929 (พ.ศ. 2110)

การเลี้ยงผีหลาบ

การเลี้ยงผีตราหลวงหลาบเงิน ที่บ้านแปะจะทำในเดือน 9 เหนือ ทำ 3 ปีครั้งหนึ่ง ถ้ามีเหตุจำเป็น เช่น เกิดฟ้าฝนแล้งทำนาไม่ได้ผล ผู้คนและสัตว์เลี้ยงในหมู่บ้านล้มตาย ชาวบ้านแปะก็จะอัญเชิญหลาบเงินออกมาเพื่อบวงสรวงเช่นไหว้ โดยมีตั้งข้าวเป็นผู้นำในการทำพิธี ตั้งข้าวและคนเฒ่าคนแก่ในหมู่บ้านเท่านั้นที่สามารถเดินทางไป เลี้ยงผีหลาบ ซึ่งในพิธีกรรมจะห้ามผู้หญิงไม่ให้ไปเลี้ยงไปจะต้องหลาบเงิน รวมถึงคนบ้านแปะเองที่อายุยังน้อยก็ห้ามไปร่วมในพิธีกรรม ตามประเพณีการเลี้ยงหลาบเงินห้ามนำหลาบเงินดังกล่าวเข้ามาในหมู่บ้าน เพราะจะเกิดภัยพิบัติต่างๆ แก่ชาวบ้าน ดังนั้นจึงต้องทำพิธีกรรมเลี้ยงผีหลาบในป่าบริเวณที่ซ่อนหลาบเงินเอาไว้ จำนวนคนที่เดินทางไปเลี้ยงประมาณ 30-40 คน โดยชาวบ้านแปะจะออมเงินกันซื้อเครื่องเช่น ในพิธีกรรมจะใช้หมูตัวผู้ มีขนาดเท่าหน้าโตเท่ากำมือรอบ ใช้ในการเป็นเครื่องเช่นสังเวย เมื่อฆ่าหมูก็จะนำเนื้อหมูมาปรุงอาหารเป็นหลาบ แกงอ่อม เป็นต้น อีกอย่างเมื่อฆ่าหมูเสร็จแล้วจะต้องเอาเลือดหมูสดๆ มา 1 ขาม แล้วจะนำหลาบเงิน และดวงตรามาแช่เลือดหมู เมื่อของที่เตรียมเลี้ยงตั้งเสร็จทุกอย่าง ตั้งข้าวก็จะเริ่มกล่าวอำบอกล่าวแก่ผีอารักษ์ที่เฝ้ารักษาหลาบเงินให้มารับของเช่นของเช่นทุกอย่างห้ามชาวบ้านนำกลับไปบ้าน ให้กินที่บริเวณเลี้ยงนี้ให้หมดถ้าเหลือก็ให้ฝังดินไว้ ในการอัญเชิญหลาบเงินออกมาจะต้องกระทำพิธีให้แล้วเสร็จภายในวันเดียว และต้องอัญเชิญหลาบเงินเก็บที่เดิมก่อนพระอาทิตย์ตกดิน³⁶

ภายหลังที่ได้เสด็จขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์แห่งล้านนาแล้ว 3 ปี จากเชียงใหม่พระองค์ล่องเรือลงมาตามแม่น้ำปิงจนถึงท่ากาน ในปัจจุบันเป็นหมู่บ้านอยู่ใน ต.บ้านแปะ ชาวบ้านได้บูชาพระบาทด้วยผ้าขาวทอพื้นเมืองจากท่าเรือจนถึงบ้านแปะ ในสมัยนั้นเรียกว่าบ้านแปะบก เมื่อเสด็จพระราชดำเนินมาถึงจนสุดลาดพระบาท ซึ่งเป็นเขาเตี้ยๆ พระนางได้ตรัสให้สร้างวัดไว้เป็นที่ระลึกบนเนินตรงที่พลับพลาตั้งอยู่ แล้วทรงตั้งชื่อว่า วัดราชวิสุทธาราม ทรงหลั่งน้ำทักษิโณทกถวายค่าเช่าที่ดินซึ่งเป็นไร่นาไว้สำหรับวัด และรับสั่งให้ชาวลัวะ ได้แก่ บ้านฮากฮาน บ้านกองกุน บ้านอมกุด บ้านแปะบก ให้อยู่เฝ้ารักษาและปฏิสังขรณ์วัดต่อไป³⁷

ตำนานศักดิ์สิทธิ์ชาวบ้านแปะ

จุลศักราช 994 (พ.ศ.2175) ปีชวด เดือน 9 เหนือ แรม 7 ค่ำ พระเจ้าสุทโธทรมหาราช กษัตริย์เมืองพม่าผู้ได่กวาดต้อนผู้คนชาวบ้านชาวเมือง ข้าทาสของวัดราชวิสุทธารามบ้านแปะ และข้าทาสของวัดกิตติ (ปัจจุบันเป็นวัดร้าง อยู่ในเชียงใหม่) เพื่อไปยังเมืองพม่า พอเดินทางไปถึงเมืองแจ่ม ชาวบ้านและข้าวัดราชวิสุทธาราม ได้ทำพิธีกรรมบูชาตราหลวงหลายเงิน เทพยดา และอารักษ์เมืองล่าง นำน้ำมันส้มป่อยมาสระสรงตราหลวงหลายเงิน แล้วได้นำหลายเงินเข้าไปกราบทูลต่อพระเจ้าสุทโธทรมหาราชว่าพวกเขาเป็นข้าวัดราชวิสุทธาราม ห้ามเคลื่อนย้ายและเกณฑ์แรงงาน เมื่อรู้แจ้งว่าเป็นข้าทาสของวัดราชวิสุทธารามจริง พระเจ้าสุทโธทรมหาราช จึงให้ส่งข้าทาสของวัดราชวิสุทธารามและวัดกิตติกลับคืนแผ่นดินดั้งเดิม ต่อมาทั้งสองวัดนี้ได้สาบานจะช่วยเหลือซึ่งกันและกัน³⁸ ยังมีอีกตำนานหนึ่งเป็นตำนานของชาวบ้านมีเรื่องเล่าที่กล่าวถึงการกวาดต้อนผู้คน ในยุคที่พระเจ้าสุทโธเข้ามว่า เจ้าสุทโธหลังจากกวาดต้อนผู้คนจากหมู่บ้านต่างๆ โดยระหว่างการเดินทางที่จะข้ามแม่น้ำคง (น้ำสาระวิน) พระเจ้าสุทโธผู้ที่มีอิทธิฤทธิ์มาก ได้ใช้ดาบศรีกัญชยัตต์แม่น้ำคงขาดแยกออกจากกัน แล้วได้ให้เชลยผู้คนที่อพยพไปเดินทางข้ามน้ำคงไปอีกฝั่งหนึ่ง แต่ข้าทาสจากวัดราชวิสุทธาราม (คนบ้านแปะ) แม่น้ำคงก็กลับไหลตามเดิมเหมือนไม่ยอมให้คนจากวัดราชวิสุทธารามข้ามไป เจ้าสุทโธก็ลองใช้ดาบศรีกัญชยัตต์แม่น้ำคงอีกหลายครั้งก็ไม่ขาด เจ้าสุทโธจึงยอมแพ้ ให้ชาวบ้านจากวัดราชวิสุทธารามเดินทางกลับบ้านของตน ที่มาของบ้านแปะจึงมาจากตำนานเรื่องเล่านี้ เพราะคำว่า "แปะ" นั้นเพี้ยนมาจากคำว่า "แป้" ซึ่งคำว่า แป้ = ชนะ นั้นมาจากการที่ชาวบ้านแปะเอาชนะฤทธิ์อาคมของดาบศรีกัญชยของเจ้าสุทโธได้ ในคำกล่าวอ้างของบ้านแปะมีเรื่องเล่าในท้องถิ่นว่า "บ้านแปะจอมทอง เดิมชื่อว่าไว้ แต่เมื่อเจ้าได้ ออกในหลายถา แต่เมื่อเดิมมา เจ้าโรกวาดบ้าน..."

หม้อต้อม ที่ใช้ใส่ หลายเงิน (หิรัญบัฏ) และหน้าจืด (พระราชนิพนธ์) ที่พระนางวิสุทธิเทวี เจ้าเมืองเชียงใหม่ มอบให้ชาวลัวะบ้านแปะ เขตอำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ ในรูปเป็นพิธีเลี้ยงผีหลาย ซึ่งจะทำ 3 ปีครั้งหนึ่ง หรือเมื่อมีเหตุจำเป็นอาเพศต่างๆ ชาวบ้านแปะก็จะอัญเชิญหลายออกมาบวงสรวงเช่นไหว้ โดยมีตั้งข้าวเป็นผู้นำในการทำพิธี³⁹

วัดราชวิสุทธิธารามนี้ถูกจารึกในหลายเงินของชาวลัวะที่บ้านแปะเขียนว่า พระนางวิสุทธิเทวีโปรดให้เขียนจารึกบนหลายเงิน ห้ามมิให้เกณฑ์แรงงานใช้งานของข้าวัดที่พระนางได้อุทิศไว้เป็นทานแก่วัดราชวิสุทธิธาราม⁴⁰ หลายเงินจึงถือว่าเป็นหลักฐานที่สำคัญในการสืบค้นประวัติศาสตร์ เกี่ยวกับเรื่องราวในการถวายข้าวัดของกษัตริย์ในสมัยก่อน ภายในวัดบ้านแปะปัจจุบันได้รับการบูรณะใหม่ทั้งหมด ไม่คงเหลือศิลปกรรมโบราณให้เห็น เนื่องจากผ่านการบูรณะมาหลายยุคหลายสมัย

ห่างออกไปทางใต้ของวัดราชวิสุทธิธารามประมาณ 1.5 กิโลเมตร ก่อนจะถึงถ้ำตอง มีป้อมเล็กๆ แห่งหนึ่ง กำแพงป้อมเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ก่อด้วยหินก้อนโต กำแพงกว้างยาวด้านละ 100 เมตร สูง 3 เมตร หนาประมาณ 3 เมตร มีเนื้อที่ประมาณ 4 ไร่ นอกจากกำแพงมีคูล้อมรอบอีกชั้นหนึ่ง แต่บัดนี้ดินขึ้นไปมากแล้ว ป้อมนี้สร้างอย่างมั่นคงแข็งแรง มีลักษณะผิดไปจากป้อมหรือค่ายโบราณ ซึ่งมักจะมีเพียงเชิงเทินดินแล้วบนเชิงเทินดินปักด้วยเสาไม้จริงเป็นรั้วรายรอบซึ่งทางภาคเหนือเรียก ลำเวียงชาวบ้านแปะเรียกป้อมนี้ว่า เวียงหิน เวียงนี้มีประตูทางเข้า 3 ประตู คือ ด้านทิศตะวันออก ทิศตะวันตก และทิศใต้ เวียงนี้สร้างขึ้นครั้งที่พระนางวิสุทธิเทวีเสด็จพระราชดำเนินประพาสป่ารอบๆ หมู่บ้านแปะ เพราะเป็นสถานที่สงบเงียบท่ามกลางธรรมชาติ ด้วยเหตุนี้จึงเป็นเพียงป้อมที่ใช้เป็นที่ประทับ⁴¹

ใกล้ๆ กับเวียงหินจะมีภูเขาหินปูนสูง ในเขาหินปูนแห่งนี้มีถ้ำธรรมชาติอยู่ถ้ำหนึ่งชาวบ้านเรียกว่า ถ้ำตอง ปัจจุบันเป็นสำนักสงฆ์วิปัสสนา มีพระเณรปลุกกุฏิอาศัยอยู่หน้าถ้ำ ภายในถ้ำตองมีชอกหินชอกเล็กชอกน้อย บางชอกอยู่เหนือถ้ำตองขึ้นไปจนต้องมีบันไดช่วยปีนป่าย ตามชอกหินเหล่านี้จะใช้เป็นที่เก็บซ่อนตราหลวงหลายเงินของพระนางวิสุทธิเทวี ซึ่งชาวบ้านแปะหวงแหน ปัจจุบันชาวบ้านได้เปลี่ยนที่เก็บหลายเงินไปเป็นที่อื่น ซึ่งไม่มีใครรู้นอกจากคนตั้งข้าผู้นำในการทำพิธีกรรมหลายเงิน

แกนโยงยัดไหล่งจอมทอง

พิธีสงฆ์นำพระธาตุ

ในงานพิธีสงฆ์นำพระธาตุช่วงเข้าพรรษานั้น งานจะเริ่มตั้งแต่วันขึ้น 10 ค่ำ มีการแห่พระบรมธาตุไปบูชาข้าวที่อุโบสถ ประชาชนจะนำเครื่องไทยทานไปถวายบูชาพระธาตุ ซึ่งเป็นการรำลึกถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้าครั้งที่เสด็จมาที่เมืองอังคริฎฐะ พระองค์ได้เสด็จมาบิณฑบาตที่เมืองแห่งนี้ หลังจากนั้นก็จะมีการแห่พระธาตุเพื่อสงฆ์ ซึ่งน้ำที่จะใช้ในการสงฆ์พระธาตุต้องเป็นน้ำจากน้ำแม่กลางแซด้วยดอกคำฝอย สาเหตุที่ต้องใช้น้ำแม่กลางมาส่องพระธาตุนั้น เพราะ

ประเพณีสงฆ์นำพระบรมธาตุศรีจอมทอง จะมีชาวบ้านจากพื้นที่ไหล่งจอมทอง และชาวบ้านจากหลายๆ พื้นที่เดินทางมาร่วมสงฆ์นำพระธาตุ เช่น คนไหล่งเมืองหอด คนไหล่งสันป่าตอง-แม่วาง คนไหล่งบ้านโฮ้ง เป็นต้น

ครั้งตอนที่พระพุทธเจ้าเสด็จมาโปรดสัตว์ที่เมืองอังครฐ พระองค์ได้เสด็จไปประทับบนดอยอังกาหรือดอยอินทนนท์ ซึ่งเป็นต้นกำเนิดของสักการะนทีหรือน้ำแม่กลางและพระองค์ทรงได้เสด็จลงเล่นน้ำแห่งนี้

มีตำนานเล่าว่าสมัยก่อนจะปรากฏ พระธาตุออกแ่ว⁴² โดยพระธาตุที่เสด็จออกจะปรากฏให้เห็นเป็นกลุ่มเป็นสี ซึ่งพระธาตุจอมทองจะเสด็จไปที่วัดพระเกิด วัดพระบาท วัดดอยน้อย วัดศรีแดนเมือง⁴³ อันเป็นวัดเก่าวัดเดิม (วัดที่เกิดมายุคเดียวกันพร้อมกับพระธาตุจอมทอง) ในช่วงวันพระ 8 ค่ำ และ 15 ค่ำ เรื่องเล่าเกี่ยวกับพระธาตุออกแ่ว เป็นเรื่องเล่าของชุมชนที่ปรากฏพบเห็นอยู่ทั่วไปถึงการที่ธาตุของพระพุทธเจ้าเสด็จออกไปหาธาตุด้วยกัน และสถานที่ที่พระธาตุเสด็จไปนั้นมักเป็นพื้นที่อยู่ในเขตที่มีความเชื่อมโยงกันบางอย่าง "พื้นที่" ที่ พระธาตุออกแ่ว ก็คือพื้นที่เขตแดนเชื่อมโยงของชุมชน เป็นเขตแดนความสัมพันธ์ที่เข้มข้นที่สุดที่อธิบายได้ผ่านการเสด็จมาของพระธาตุ

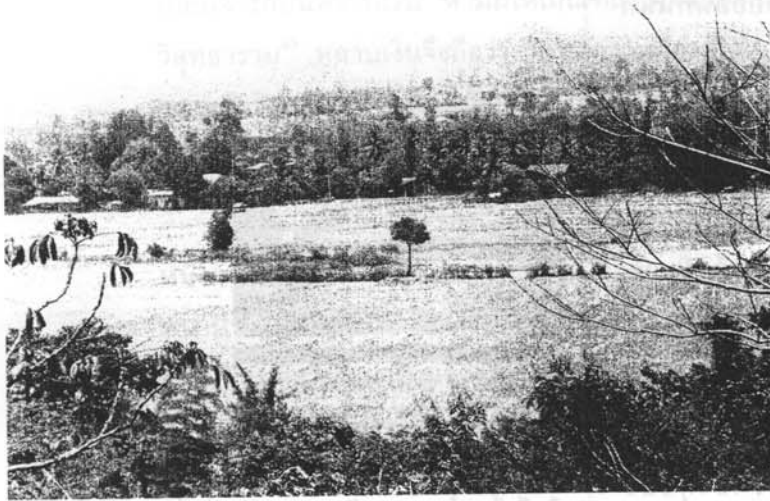
ในตำนานพระธาตุยังกล่าวถึงการเดินทางไปที่หนึ่งของพระธาตุ ซึ่งในสมัยนั้นถือว่าเป็นบ้านพี่เมืองน้องกัน อาทิระหว่างพื้นที่จอมทอง และพื้นที่เวียงห้วยหรือบ้านโฮ้ง⁴⁴ ซึ่งมีตำนานเรื่องเล่ากล่าวไว้ว่า ในสมัยที่บ้านโฮ้งถูกปกครองโดยขุนโฮ้ง มีอยู่ช่วงหนึ่งเกิดภัยแล้งฝนฟ้าไม่ตกต้องตามฤดูกาล ขุนโฮ้งซึ่งเป็นผู้ปกครองในสมัยนั้น จึงได้ขออัญเชิญพระธาตุเจ้าจอมทองมายังบ้านโฮ้ง เพื่อจะนำเอาพระบรมธาตุมาสักการบูชาเพื่อความเป็นสิริมงคลยิ่งขึ้น ชาวบ้านเรียกว่า แห่ขอฝน หลังจากให้อัญเชิญพระธาตุเจ้ามาถึงบ้านโฮ้ง ก็เกิดปาฏิหาริย์ฝนตกที่บ้านโฮ้ง ทำให้ขุนโฮ้งและชาวบ้านดีใจเป็นอย่างนัก หลังจากนั้นขุนโฮ้งได้ถวายที่นาแก่พระธาตุเจ้าจอมทอง ปัจจุบันนาที่ขุนโฮ้งได้ถวายให้แก่พระธาตุเจ้าก็ยังมียู่ โดยนาผืนนี้อยู่ที่บ้านกลาง ตำบลห้วยกาน อำเภอบ้านโฮ้ง จังหวัดลำพูน ปัจจุบันวัดพระธาตุศรีจอมทองได้ให้ชาวนาเข้าที่นา โดยมีชาวบ้านโฮ้งมาเช่าที่นาทำการเกษตร แล้วให้ค่าเช่าเป็นรายปี เงินส่วนนี้ใช้เป็นเงินบำรุงวัด พระธาตุสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน ในสมัยก่อนเมื่อมีการอัญเชิญพระธาตุเจ้ามาสงฆ์ พระสงฆ์และศรัทธาชาวบ้านโฮ้งจะต้องเดินทางไปร่วมงานสงฆ์ทุกปี หากปีไหนไม่ได้ไปร่วมสงฆ์พระธาตุ ทางวัดพระธาตุศรีจอมทองก็จะแบ่งขันข้าวให้พระสงฆ์ทางบ้านโฮ้งไว้ 1 ขัน ความสัมพันธ์ที่กระชับระหว่างเมืองจอมทอง และเวียงห้วยหรือบ้านโฮ้ง นั้นมีความสัมพันธ์มาเนิ่นนาน โดยผ่านอุดมการณ์ความศรัทธาพระธาตุเป็นสิ่งสะท้อนและเป็นสิ่งผลิตซ้ำเชื่อมโยงร้อยรัดความสัมพันธ์ของพื้นที่ทั้งสอง

พระเจดีย์ธาตุ วัดพระธาตุศรีจอมทอง

ความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับบทบาทของธาตุ

สิ่งที่เชื่อมโยงและสร้างความสัมพันธ์ของคนในเมืองจอมทองเข้าไว้ด้วยกัน ตั้งแต่ในอดีตจนถึงปัจจุบัน สิ่งหนึ่งก็คือพระธาตุเจ้าศรีจอมทอง วัดพระธาตุศรีจอมทองวรวิหารหรือวัดหลวงจอมทอง เป็นวัดสำคัญของคนจอมทองจนกลายเป็นสัญลักษณ์ที่สำคัญทางด้านจิตใจของเมืองจอมทองและคนในอาณาบริเวณนี้ เนื่องจากเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์และมีพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้าประดิษฐานอยู่ ชาวจอมทองเรียกว่า วัดพระธาตุ หรือ วัดหลวงจอมทอง วัดนี้ตั้งอยู่ที่ดอยจอมทอง ตั้งแต่แรกเริ่มเดิมที จึงเรียกชื่อพระธาตุจอมทองพ้องกับการเรียกชื่อพื้นที่ วัดหลวงจอมทองปัจจุบันเป็นที่เคารพจากศรัทธาหลายที่ เมื่อกิจงานประเพณีสงฆ์พระธาตุในเดือน 9 เป็ง (เดือน 7 เพ็ญ) เป็นวันที่พระบรมธาตุเข้าพรรษา กับเดือน 5 เป็ง (เดือน 3 เพ็ญ) เป็นวันที่พระบรมธาตุออกพรรษา รวมเวลาที่พระธาตุเข้าพรรษา 9 เดือน ซึ่งระหว่างที่พระบรมธาตุเข้าพรรษา ตามปกติจะไม่มีการอัญเชิญพระธาตุไปที่ใดๆ ทั้งสิ้น

ในภาพเป็นมุมที่มองลงมาจากวัดพระธาตุ
ดวงเดียว ทำให้เห็น "ทุ่งหลวง" พื้นที่ราบ
กว้างใหญ่ของเมืองลี้ตั้งแต่อดีตจนปัจจุบัน

เมืองลี้

ประวัติศาสตร์และตำนาน

ลี้ เป็นพื้นที่ที่ตั้งอยู่บนที่ราบสูงในหุบเขา อยู่ทางทิศใต้ของ
เมืองลำพูน ห่างจากเมืองลำพูน 105 กิโลเมตร พื้นที่เมืองลี้เชื่อกันว่า
เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ มีตำนานเล่าขานเกี่ยวกับเมืองลี้มากมาย เช่น ตำนาน
วัวอุศุกราช ตำนานพระเจ้าเลียบโลก ตำนานพระนางจามรี เป็นต้น

ในประวัติศาสตร์ เมืองลี้มีหัวหน้าปกครองเรียกว่า พญาลี้ มีผู้ช่วย
2 คน เรียกว่า พ่อเมืองขวาและ พ่อเมืองซ้าย เป็นผู้นำส่งส่งพญาลี้
พญาลี้ นำส่งต่อเจ้าผู้ครองนครลำพูนอีกชั้นหนึ่ง เมื่อจัดตั้งมณฑล
เทศาภิบาลจึงยุบเมืองลี้ เป็นอำเภอลี้ขึ้นจังหวัดลำพูน⁴⁵

เมืองลี้มีลำน้ำแม่แต้ไหลผ่านทางด้านทิศตะวันออก ทางด้านทิศ
ตะวันตกมีลำน้ำอีกสายหนึ่ง ไหลอ้อมไปทางเหนือบรรจบกับลำน้ำแม่แต้

ส่วนทางทิศใต้เป็นแนวปากกว้างใหญ่ไกลออก เจ้าแม่จามรีจึงได้มาตั้งบ้านแปงเมืองขึ้นที่เชิงดอยนี้ เมื่อ
เลือกพื้นที่ตั้งเมืองได้แล้ว พระนางให้ทำการขุดคูทางด้านทิศใต้ตั้งแต่แนวฝั่งลำน้ำแม่แต้ ตัดไปทางทิศ
ตะวันตกจรดลำห้วยเวียง ส่วนทางด้านตะวันออก ด้านทิศเหนือ และด้านตะวันตกมีลำห้วยเวียงและ
ลำห้วยแม่แต้เป็นธรรมชาติอยู่แล้ว นอกจากนี้เจ้าแม่จามรียังได้ให้ทำฝายกั้นลำห้วยแม่แต้ เพื่อให้
เกิดน้ำขังเป็นคูล้อมรอบเมืองที่สร้างขึ้น ทั้งยังเป็นการกักเก็บน้ำไว้ใช้ในเมืองอีกด้วย

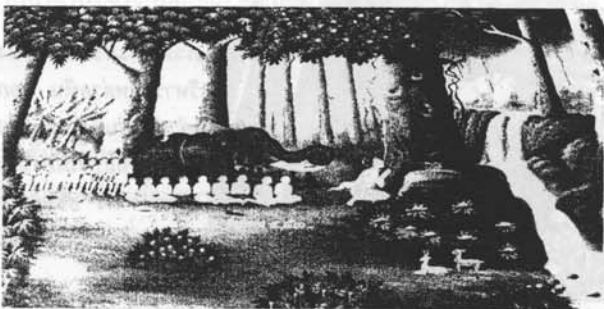
รูปปั้นเจ้าแม่จามรี ที่หน้าวัดพระธาตุ
ดวงเดียว วัชรบุรีผู้สร้างเมืองลี้

ตำนานเมืองลี้ จากจารึกโบราณใบลานอักษรพื้นเมือง จารึกสมุดข่อย คำว่าอำเภอเมืองลี้

ตำนานเมืองลี้ ได้เริ่มกล่าวถึงประวัติศาสตร์ความเป็นเมือง ตั้งแต่เจ้าแม่จามรี ซึ่งเป็นคนละองค์กับเจ้าแม่จามเทวีของศรีสุทโธไชย เดินทางมาสร้างเมือง โดยตำนานเมืองลี้ได้ถูกรวบรวมไว้ในหนังสือตำนานเมืองลี้ ซึ่งเป็นหนังสือที่รวบรวมตำนานจากจารึกโบราณอักษรพื้นเมือง จารึกสมุดข่อย คร่าวอำเภอเมืองลี้ และเอกสารบันทึกอื่นๆ ซึ่งจะขอล่าวรายละเอียดเกี่ยวกับการเดินทางมาสร้างบ้านแปงเมือง ของเจ้าแม่จามรี ไว้ดังนี้

เมื่อก่อน พ.ศ. 1800 คนไทยที่อาศัยอยู่ที่อาณาจักรน่านเจ้าถูกศัตรูรุกราน จึงได้พากันอพยพหนีจากถิ่นเดิมลงมาทางใต้ ในครั้งนั้นได้มีคนไทยกลุ่มหนึ่งหนีภัยเข้าศึกษาทางแคว้นหลวงพระบาง ลงมาสู่แคว้นล้านนา ในกลุ่มดังกล่าวมีเจ้าแม่จามรีเป็นหัวหน้า มีท้าวพวงมะหาด (ท้าวปวงมะหาด) ซึ่งเป็นทหารคนสนิทเป็นผู้ใกล้ชิดนำทาง โดยมีช้างเป็นพาหนะพาเจ้าแม่ และไพร่พลเมืองหนีภัยลงลงมาเรื่อยๆ ตามแนวเมืองฝางในปัจจุบัน เลียบเลาะมาตามแม่น้ำมิงค์ (แม่น้ำปิง) ถึงคอยแห่งหนึ่งข้างทรงของเจ้าแม่จามรี ได้ออกวิ่งจากคอยบายหน้าลงไปตามลำน้ำปิง คอยแห่งนี้จึงได้ชื่อว่า คอยหล่อ⁴⁶ ข้างทรงได้นำขบวนเดินทางเข้าสู่เขตเมืองสุทโธไชยตอนใต้ เลียบไปตามป่าดงทางทิศตะวันออก ข้างพาเดินตัดตรงไปที่คอยแห่งหนึ่งและพาเลาะรอบใกล้เชิงคอยนั้นต่อมาคอยนั้นจึงได้ชื่อว่า คอยแม่ลอบ⁴⁷ แล้วพาเดินทางมุ่งหน้าไปทางทิศใต้สู่ขุนน้ำลี้ (ซึ่งสมัยนั้นยังไม่ได้มีชื่อว่าน้ำลี้) ด้วยเทือกเขายาวติดต่อกันสลับซับซ้อนผู้คนพลเมืองที่เดินตามกันมาต่างก็เหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้า จนต้องหายใจออกจากปากและเปล่งเสียงออกมาว่า "หุย หุย อยู่ อยู่" ตลอดทาง ต่อมาภายหลังที่นั่นได้ชื่อว่า คอยอ้อย⁴⁸ ขบวนได้เดินทางต่อมาอีกระยะหนึ่งก็ได้มีการหยุดพักไพร่พล และได้ทำการซ่อมแซมเครื่องทรงช้างที่ชำรุดเสียหาย ณ ที่หยุดพักซ่อมแซมเครื่องทรงนี้ต่อมาได้เรียกชื่อว่า แม่แซม หรือ แม่แสม⁴⁹ หลังจากนั้นก็ได้ออกเดินทางต่ออีกครั้งวันก็ได้หยุดพักช้างและพักพล ส่วนท้าวพวงมะหาดได้ให้ควาญช้างบังคับช้างให้หมอบลง เพื่อที่จะได้ปลงเครื่องช้าง แต่ช้างไม่ยอมลงจึงบังคับช้างโดยใช้ขอเหล็กกระทุ้ง (ภาษาท้องถิ่นทางเหนือเรียก ดิง) หัวช้างเพื่อให้ช้างหมอบ ที่แห่งนี้ต่อมาจึงได้ชื่อว่า ดิงหัวช้าง⁵⁰ หลังจากพักไพร่พลเสร็จก็เดินทางต่อมาทางทิศใต้ พอเดินทางมาถึงลำห้วยแห่งหนึ่ง ข้างทรงได้ตกใจออกวิ่งจน "เต็ง" (กระดิ่ง) ที่ผูกคอช้างหลุดออกจากคอช้างภายหลังที่นั่นจึงได้เรียกชื่อว่า แม่ปันเต็ง⁵¹ เมื่อเดินทางต่อมาอีกสักระยะหนึ่งจึงหยุดพัก ขณะที่หยุดพักนั้นท้าวพวงมะหาดได้ออกเที่ยวล่าสัตว์ หรือภาษาท้องถิ่นเรียก แอ่ว แล้วถูกอสรพิษกัดถึงแก่ความตาย เจ้าแม่จามรีจึงให้ปลงศพท้าวพวงมะหาด จากนั้นบริเวณที่ปลงศพก็ให้ตั้งวัดขึ้น เรียกวัดแอ่ว หรือ วัดแอ่ว⁵² ภายหลังเจ้าพวงมะหาดก็กลายมาเป็นผีเมืองบ้านปวง ชาวบ้านปวงยังคงจัดงานเลี้ยงผีเมือง ให้วันบวงสรวงเจ้าพวงมะหาดเป็นประจำทุกปี

เมื่อมีเหตุร้ายเกิดขึ้นกับหัวหน้าผู้นำทางเช่นนี้ เจ้าแม่จามรีจึงทำการบวงสรวงสิ่งศักดิ์สิทธิ์เทพอารักษ์ ขอให้ช่วยนำทางข้างทรงไปสู่สถานที่ที่อันควรแก่การสร้างบ้านแปงเมือง ข้างทรงออกเดินทางมาตามแนวคอย บ่ายหน้าไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ พอถึงคอยลูกหนึ่งข้างทรงได้หันกลับคืนหลัง แต่แล้วข้างทรงก็หันกลับเดินทางต่ออีก คอยลูกนั้นจึงได้ชื่อว่า คอยคืน ครั้นข้างเหนื่อยเข้าก็หยุดเดินแล้วตะแคงข้างอยู่ ณ ริมฝั่งลำห้วยแห่งหนึ่ง ณ ที่นั้น

ภาพจิตรกรรมฝาผนังวิหารวัดหล่ายหิน บอกเล่าถึงตำนานเมืองลี้เมื่อครั้งที่เจ้าแม่จามรีทรงตั้งเครื่องบวงสรวงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ผาของ ปัจจุบันปรากฏให้เห็นว่ามีก้อนหินใหญ่ตั้งอยู่ และได้ชื่อว่า ผาของ อยู่ห่างจากบ้านนากลาง ตำบลลี้ ไปทางตะวันออกเฉียงเหนือของหมู่บ้าน

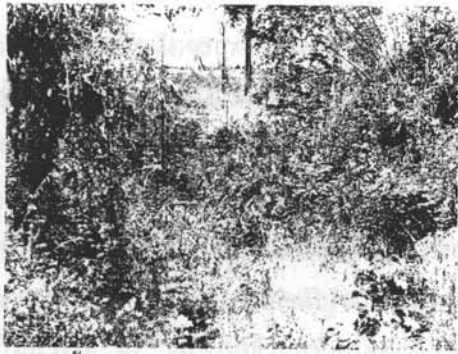
ต่อมาจึงได้ชื่อว่า ตาแดง หรือ นาแดง เมื่อก่อนเป็นปึกบ้าน (ห่อมบ้าน) ในหมู่บ้านกลาง ตำบลลี้ อำเภอลี้ เรียกว่า บ้านกลางนาแดง (ปัจจุบันกลายเป็นพื้นที่ทำเหมืองแร่) เมื่อเห็นช้างและไพร่พลเหนื่อย เจ้าแม่จึงให้หยุดพักและให้ไพร่พลนำเอาก้อนหินมาวางซ้อนกันข้างก้อนหินใหญ่ที่ตั้งอยู่ เพื่อทำเป็นแท่นบูชา จากนั้นได้จัดเครื่องบวงสรวง อธิษฐานเป็นครั้งที่สอง ณ ที่นั้นยังปรากฏก้อนหินใหญ่ตั้งอยู่และได้ชื่อว่า ผายอง อยู่ห่างจากบ้านกลาง ตำบลลี้ อำเภอลี้ ไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของหมู่บ้าน

ช้างเดินขบวนบายหน้าไปอีกระยะหนึ่งก็มาถึงลำน้ำแม่ลี้ ได้เกิดอาเพศโพงป่าหลอก (ผีป่า) ทำให้ช้างสะดุ้งตกใจ สถานที่แห่งนั้นจึงได้ชื่อว่า โพงหลอก ปัจจุบันคือ ปึกบ้านโพง เมื่อช้างตกใจได้พาทหารย้อนไปทางทิศใต้ ต่อมาภายหลัง ณ ที่นั้น เรียกว่า ป่าหก หรือป่าหก ปัจจุบันเป็น บ้านป่าหก หมู่ 7 ตำบลลี้ อำเภอลี้ เมื่อช้างตกใจก็ออกวิ่งทำให้เครื่องประดับช้างบางส่วนที่ทำด้วยทองคำเป็นพวงหลุดลงมาจากที่นั้น จึงได้เรียกชื่อว่า พวงคำ หรือ พวงคำ ปัจจุบันคือ บ้านพวงคำ หมู่ 9 ตำบลลี้ อำเภอลี้ ช้างได้ไปหยุดยืนอยู่ที่สบน้ำลำห้วยแห่งหนึ่ง ไพร่พลตามไปทัน ช้างก็หันกลับไปทางทิศเหนืออีก แล้วเดินลัดเลาะไปตามป่าและเชิงดอย ช้างเดินไปตามลำห้วยแคบๆ ไพร่พลก็เดินตามกันไปเป็นสาย ห้วยนั้นจึงได้ชื่อว่า ห้วยสาย ช้างเดินล่องไปตามลำห้วยจนถึงสบน้ำที่ต่อกับลำน้ำลี้ที่ตรงนั้นจึงได้ชื่อว่า ห่อมด้อม ปัจจุบันคือ บ้านห่อมด้อม หมู่ 5 ตำบลลี้ อำเภอลี้ หลังจากนั้นช้างได้หยุดอยู่ ไพร่พลทั้งหลายก็ได้หยุดพักรวมกันอีกครั้งหนึ่ง เจ้าแม่จามรีจึงได้ทำพิธีบวงสรวงอธิษฐานอีกครั้งที่สาม โดยขอให้เทพอารักษ์และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ได้ช่วยเหลือให้ได้สร้างบ้านแปงเมือง หลังจากเสร็จพิธีแล้วช้างก็ออกเดิน นำขบวนที่ติดตามเลียบเลาะลำน้ำลี้ขึ้นไปทางทิศใต้ แล้วแยกขึ้นไปตามลำน้ำอีกสายหนึ่ง ณ ที่ลำน้ำมาบรรจบกันสามสาย ต่อมาเมื่อเรียกน้ำเหล่านี้ว่า แม่ลี้-แม่แต๊ะ-แม่ไป ช้างได้เดินนำไปตามลำน้ำแม่แต๊ะ ได้อีกระยะหนึ่งก็เดินตัดขึ้นฝั่งน้ำแม่แต๊ะทางด้านทิศตะวันตกขึ้นไปบนเนินสูง จนถึงบริเวณแห่งหนึ่งช้างก็หยุดเดินและทำกิริยา 5 ประการ คือ คู้เข้า หรือหมอบลง, ชูวงขึ้น ทำลักษณะคล้ายประนมไหว้ และโปรยดอกไม้, ส่งเสียงโกลนจนทดังลั่นสนั่นสะเทือนทั้งพื้นดินและแผ่นฟ้า, ใช้งาทั้งคู่วักลงดินเป็นนิมิตหมาย และลุกขึ้นทำท่าคึกคักขึงขัง เดินรอบปริมาตรลักษณะทักษิณาวรรตสามรอบ พอสิ้นสุดกิริยาทั้งห้าแล้ว ช้างได้หยุดเดินหมอบลงนอนหันหัวไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ชูวงชี้ไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้พร้อมกับสิ้นใจ⁵³

หลังจากนั้นเจ้าแม่จามรีได้พิจารณาบริเวณสถานที่ดังกล่าว เห็นว่าเป็นพื้นที่ที่อยู่บนที่สูง มีลำน้ำไหลผ่านทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ (ลำน้ำแม่แต๊ะ) ทางด้านทิศตะวันตกก็มีลำน้ำไหลผ่านอีกสายหนึ่ง อ้อมไปทางเหนือบรรจบกับลำน้ำแม่แต๊ะ ส่วนทางทิศใต้เป็นแนวป่าไกลออกไปกว้างใหญ่ เมื่อได้พิจารณาทำเลเป็นที่รอบคอบแล้ว เจ้าแม่จามรีจึง ตั้งบ้านแปงเมือง ขึ้นที่ ณ เชิงดอยนี้ เมื่อเลือกพื้นที่ตั้งเมืองได้แล้ว เจ้าแม่สั่งให้ทำการขุดคูทางด้านทิศใต้ตั้งแต่แนวฝั่งลำน้ำแม่แต๊ะ ตัดไปทางทิศตะวันตกจดลำห้วยเวียง ส่วนทางด้านตะวันออก ด้านทิศเหนือ และด้านตะวันตกมีลำห้วยเวียงและลำห้วยแม่แต๊ะเป็นลักษณะคูธรรมชาติอยู่แล้ว นอกจากนี้เจ้าแม่จามรีได้ให้ทำฝายกั้นน้ำลำห้วยและลำห้วยแม่แต๊ะ เพื่อให้เกิดน้ำขังเป็นลักษณะคูล้อมรอบเมืองที่สร้างขึ้น ทั้งยังเป็นการกักเก็บน้ำไว้ใช้ในเมืองอีกด้วย

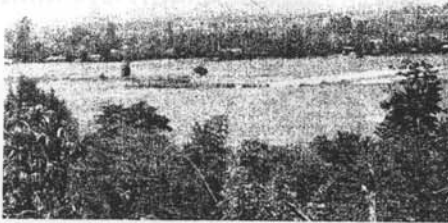
ภาพจิตรกรรมฝาผนัง
วิหารวัดหลายหิน บอก
เล่าตำนานการเดินทาง
สร้างบ้านแปงเมืองของ
เจ้าแม่จามรี อธิบายถึง
พื้นที่ ตำแหน่ง ที่ตั้ง
ของเมืองลี้

คูเมืองลี้แต่เดิม ปัจจุบันปรากฏให้เห็นเป็นคู
ด้านหน้าวัดพระธาตุดวงเดียว

"พระธาตุกลางเวียง" วัดที่ในตำนานกล่าวอ้างว่า
เป็นพื้นที่เมืองลี้ตั้งอยู่

ทุ่งกาด/ทุ่งหลวง พื้นที่ที่ปรากฏในตำนาน
ปัจจุบันกลายเป็นพื้นที่การผลิตที่สำคัญของเมืองลี้

ต่อจากนั้นได้มีการสร้างที่ประทับและสร้างบ้านเรือน
ในตัวคูเมือง พร้อมกับสร้างเจดีย์ขึ้นเจดีย์หนึ่งครอบบริเวณที่
เผาศพช้าง ซึ่งเป็นพื้นที่กลางเวียง ต่อมาเจดีย์องค์นี้ถูกเรียกว่า
พระธาตุกลางเวียง หรือบริเวณพระธาตุดวงเดียวในปัจจุบัน
บริเวณนี้ต่อมาก็มีการเรียกขานว่าเป็น เวียงเจดีย์ แต่เนื่องจาก
เจดีย์ (พระธาตุกลางเวียง) ตั้งในบริเวณที่สูงชาวบ้านจึงเรียก
อีกชื่อหนึ่งว่า วัดสันเวียง ส่วนนอกเมือง ชาวบ้านได้สร้าง
บ้านรอบเมืองทั้งสี่ด้าน ตัวเมืองมีการก่อด้วยอิฐ สร้างป้อม
ปราการ ประตูเมืองที่สร้างขึ้นมี 3 ประตู คือ ประตูทางด้าน
ทิศเหนือมีป้อมยามรักษาการณ์อยู่ และมีหนองน้ำตั้งอยู่ ซึ่ง
ต่อมาเรียกหนองนั้นว่า หนองป้อม ประตูที่สองอยู่ทางทิศใต้
ส่วนประตูที่สามอยู่ทางทิศตะวันออก ซึ่งด้านทิศตะวันออกนั้น
เป็นพื้นที่ลาดต่ำลงไปถึงลำน้ำแม่แต้ซึ่งเป็นพื้นที่ราบกว้างขวาง
ให้เป็นที่ตั้งบ้านเรือนที่อยู่อาศัยของไพร่พลผู้ที่ติดตามมาบริเวณ
พื้นที่ราบแห่งนี้ยังเหมาะสำหรับเป็นพื้นที่ทางการเกษตรที่
สำคัญของเมือง ตัวเมืองลี้ในอดีตจึงตั้งอยู่บนที่สูงทางด้าน
ทิศตะวันตกของพื้นที่ราบขนาดใหญ่ อันเป็นอยู่ชาวอู่น้ำของ
เมืองลี้ในอดีตจนถึงปัจจุบัน บริเวณที่ราบกว้างดังกล่าวยัง
ปรากฏว่ามีการตั้งตลาดเป็นแหล่งซื้อขายชื่อว่า กาดแฮ อันเป็น
กาดหลวง (ตลาดใหญ่) ของเมือง นอกจากนี้ได้มีการขุดสร้าง
หนองน้ำขนาดใหญ่ที่กลางทุ่งนา มีชื่อเรียกว่า หนองเจนเมือง
ซึ่งอาจเป็นพื้นที่กักเก็บ รวมทั้งเป็นพื้นที่ระบายน้ำ ต่อมา
ภายหลังพื้นที่ดังกล่าวใช้เป็นที่การเกษตรทั้งหมด จึงได้
เรียกชื่อบริเวณนั้นว่า ทุ่งกาด หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า ทุ่งหลวง

เมื่อสร้างเมืองแล้วเสร็จก็ได้ตั้งชื่อว่า "เมืองลี้" (ภาษา
ถิ่นเรียก "เมืองลี") คือการตั้งชื่อตามเหตุการณ์และลักษณะที่
ผู้คนหลบหนีภัยมา สร้างขึ้นมาเป็นที่อาศัยหลบภัย⁵⁴
ยังมีตำนานหนึ่งกล่าวถึงที่มาของชื่อเมืองลี้ว่า ปู่ฮ้ายท้ายลิก
มาตั้งไก่อัดไก่ป่าที่ดอยไก่อ๊ะ (ปัจจุบันเป็นภูเขาสูงแบ่งเขตแดน
อำเภอบ้านโฮ้ง กับ อำเภอแม่ทา จังหวัดลำพูน) เมื่อดักจับไก่อัด
ท้ายลิกก็มาซ่อนมาลี้ที่เมืองลี้ในปัจจุบัน ภายหลังจึง
ตั้งชื่อเมืองนี้ว่า เมืองลี้

ตำนานเล่าว่า พระนางจามรีภายหลังสร้างเมืองเสร็จ
ก็ได้ปกครองไพร่ฟ้าประชาชน มีพระนามหนึ่งว่า เจ้าเจนเมือง

เมื่อสิ้นสมัยพระนางจามรี ก็ได้มีพญาเจ้าเมืองปกครองต่อมาอีก 5 องค์ คือ เจ้าอุ่นเมือง เจ้าทองสูง เจ้าขอมือเหล็ก
เจ้าปู่เหลือง เจ้าแก้วเมืองงาม (เจ้าก่างเวียง) ภายหลังที่สิ้นเจ้าเมืองปกครองเมืองลี้ก็กลายเป็นเมืองร้างมาเป็นเวลายาวนาน
จนมีผู้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์

ความหมายของตำนานช้างศึกดีลิตี

สถานที่ในตำนาน	ลักษณะภูมิศาสตร์/ พื้นที่
ดอยหล่อ	ภูเขา
แม่น้ำปิง	แม่น้ำ
ดอยแม่ลอบ	ภูเขา
ดอยฮ้อย	ภูเขา
ดิงหัวช้าง	ทุ่งนา
แม่ปิ่นแดง	ลำห้วย
วัดแอ้ว	วัด
นาแดง	หมู่บ้าน
ผายอง	หน้าผา
โป่งหลอก	หมู่บ้าน
ป่าหก	หมู่บ้าน
ปวงคำ	หมู่บ้าน
ฮ่อมด้อ	หมู่บ้าน
แม่ลี	ลำห้วย
แม่แต๊ะ	ลำห้วย
แม่ไป	ลำห้วย
พระธาตุกลางเวียง	เจดีย์/วัด
หนองป้อม	หนองน้ำ
กาดแฮ/กาดหลวง	ตลาด
หนองเจนเมือง	หนองน้ำ
ทุ่งกาด	ทุ่งกาด

สิ่งที่ตำนานบอกเล่า สะท้อนเจตจำนงที่จะเชื่อมโยงพื้นที่ทั้งหลายที่กระจัดกระจายอยู่ในเมืองลี ให้เข้ามาอยู่ร่วมสมัยประวัติศาสตร์ และอยู่ร่วมเหตุการณ์ศักดิ์สิทธิ์เดียวกัน ตำนานได้กล่าวถึงสถานที่กระจายตั้งแต่ภูเขา ลำห้วย แม่น้ำ ป่า หมู่บ้าน ทุ่งนา ตลาด จำนวน 21 แห่ง ชี้ให้เห็นว่า การเกิดขึ้น และมีอยู่ของสถานที่เหล่านี้ ไม่ใช่สิ่งบังเอิญเกิดมีขึ้นเพียงเพราะผู้คนพากันบังเอิญมาสร้างบ้านเรือนอยู่เป็นเหตุการณ์ "ธรรมดาสามัญ" แต่เกิดขึ้นมาด้วยเหตุการณ์ศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวข้องกับช้างศึกดีลิตีเชือกหนึ่ง ณ บริเวณที่ช้างชูงวงขึ้นส่งเสียงกัมปนาทนั้น ถูกเลือกเป็นพื้นที่สร้างเมืองลีขึ้นมา ณ ตำแหน่งศักดิ์สิทธิ์กลางเมืองนั้น กลายมาเป็นใจกลางของเวียงที่เจ้าแม่จามรีได้สร้างเจดีย์ครอบบริเวณที่เผาศพช้างไว้ เรียกว่า พระธาตุกลางเวียง ตามภูมิทัศน์ที่กล่าวถึงในตำนานนี้ เวียงตั้งอยู่บนที่สูง ส่วนที่ล้อมรอบเวียงเป็นพื้นที่เกษตรกรรมโดยมีกาดหลวงอยู่บนพื้นที่ราบดังกล่าว รอบๆ เวียงมีคูน้ำ ซึ่งเป็นทั้งกำแพงเมืองและเป็นฝ่ายส่งน้ำที่ไปใช้ในเมืองด้วยพร้อมกัน

ตำนานของเมืองลี แสดงร่องรอยของเหตุการณ์ที่กลุ่มชนชาติไทกลุ่มหนึ่งเข้ามาตั้งถิ่นฐาน รวบรวมชุมชนหมู่บ้านต่างๆ เข้าด้วยกันเป็นบ้านเมืองในตำนานกล่าวถึง หมู่บ้าน ภูเขา แม่น้ำ และท้องทุ่ง ซึ่งมีกระจัดกระจายอยู่แล้ว กลุ่มของเจ้าแม่จามรีอาจมีวัฒนธรรมบางอย่างพัฒนาสูงกว่าชนพื้นถิ่นที่อยู่มาก่อน ตำนานบอกเล่ามีนัยว่า เจ้าแม่จามรีได้รวบรวมชุมชน ผู้คนเหล่านี้ขึ้นเป็นปึกแผ่น คิดค้นทำการขุดเหมืองฝายชักน้ำเข้าไปไว้บนที่สูง จนสร้างเวียงลีได้สำเร็จ เมื่อสิ้นสมัยของเจ้าเมืองที่สืบจากพระนางจามรี 5 องค์ เมืองลีก็พ่ายแพ้แก่สุโขทัย ซึ่งนัยว่า ได้รับชัยชนะต่อเมืองลีก็เพราะรู้จักเทคโนโลยีการผลิตอาวุธปืน

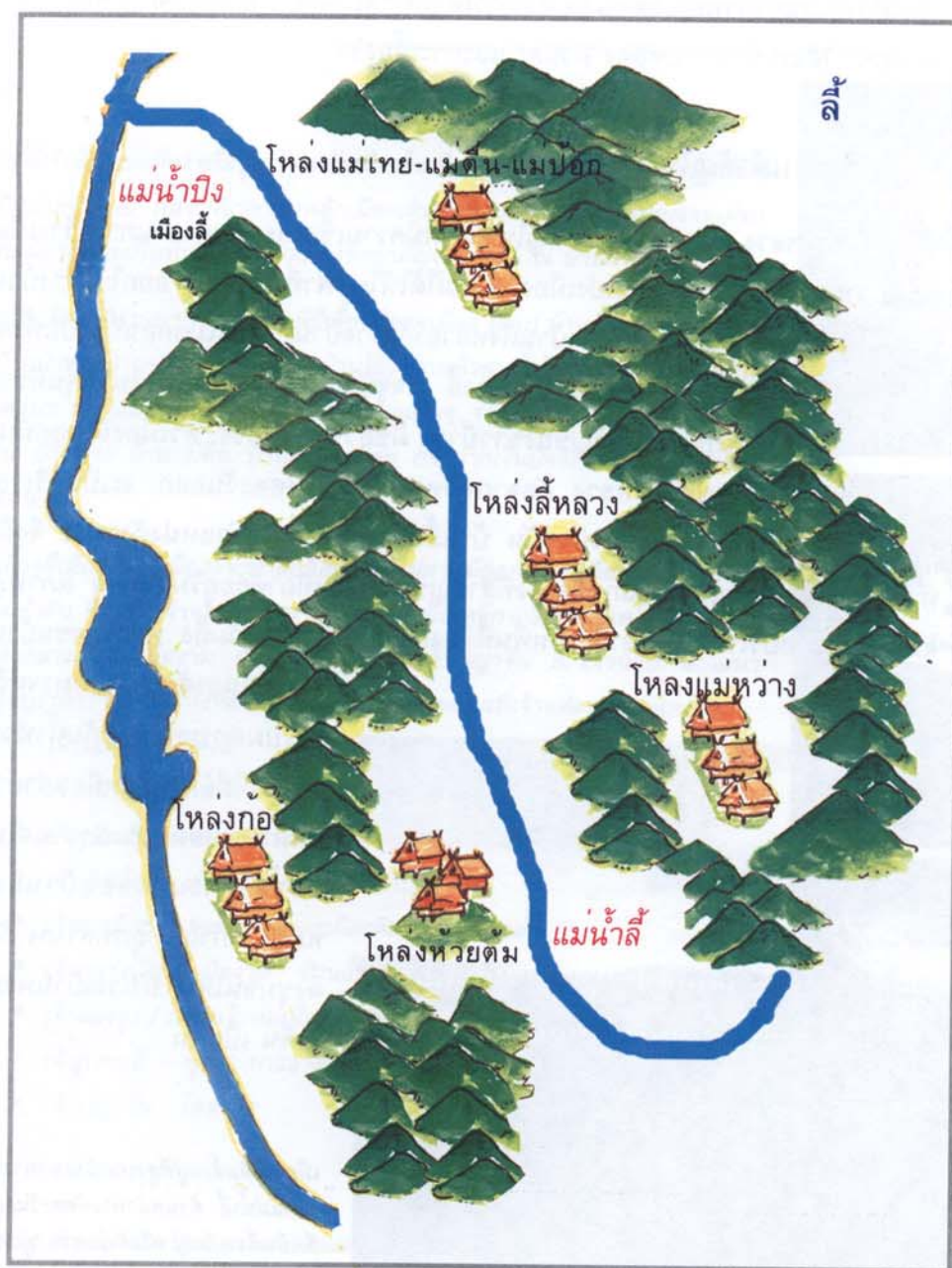
ภูมิศาสตร์และการตั้งถิ่นฐาน

เมืองลี ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของเมืองลำพูน ทางด้านทิศเหนือติดกับเวียงหาวย (บ้านโฮ้ง) ทิศใต้ติดกับ จังหวัดตาก ทิศตะวันออกติดกับ อำเภอเถิน จังหวัดลำปาง และทิศตะวันตกติดแม่น้ำปิง

พระธาตุดวงเดียว ที่ตำนานกล่าวว่าเป็นเจดีย์ที่สร้างครอบบริเวณที่เผาศพช้าง ต่อมาเรียกว่า พระธาตุกลางเวียง

ตัวเมืองลี้ตั้งอยู่บนที่ราบสูงในหุบเขา ทางด้านทิศตะวันออกของเมืองลี้เป็นที่ราบลาดลงสู่แม่น้ำลี้ ส่วน 3 ทิศที่เหลือจะถูกล้อมรอบโดยภูเขา ด้วยชัยภูมิการตั้งเมืองลี้ที่ตั้งเมืองบนเนินสูง ทำให้สามารถมองเห็นพระธาตุกลางเวียง แนวกำแพงเมืองเดิม ได้ชัดเจนอยู่บ้างเป็นบางจุด แต่เนื่องจากการตัดถนนสายพหลโยธินผ่านตัวกำแพงเมือง ทำให้สูญเสียแนวกำแพงเมืองทางด้านตะวันตกไป จากการตัดถนนสายนี้ได้มีการขุดพบโบราณวัตถุเช่น พระพุทธรูปสัมฤทธิ์เก่าแก่ (ปัจจุบันพระพุทธรูปได้ประดิษฐานอยู่ที่วัดปวงคำ ตำบลลี้) อยู่ทั่วไปในบริเวณนี้⁵⁵ ส่วนด้านหน้าของเมืองทางทิศตะวันออก ซึ่งเป็นพื้นที่ราบกลายเป็นพื้นที่การเกษตรที่สำคัญของคนโหล่งลี้ และเป็นตัวชุมชนในพื้นที่เมืองลี้ในยุคหลังต่อมา

จากที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ และวิถีชีวิตทางเศรษฐกิจวัฒนธรรม เราอาจจำแนกพื้นที่ในเมืองลือออกเป็นแหล่งย่อยๆ บนพื้นที่ราบขนาดเล็กในหุบเขาสูง ออกเป็น 5 แหล่ง ดังนี้ คือ แหล่งบ้านลือหลวง, แหล่งบ้านแม่หวาง, แหล่งห้วยต้ม, แหล่งก่อ และแหล่งแม่ตั้น-แม่เทย-แม่ปอก

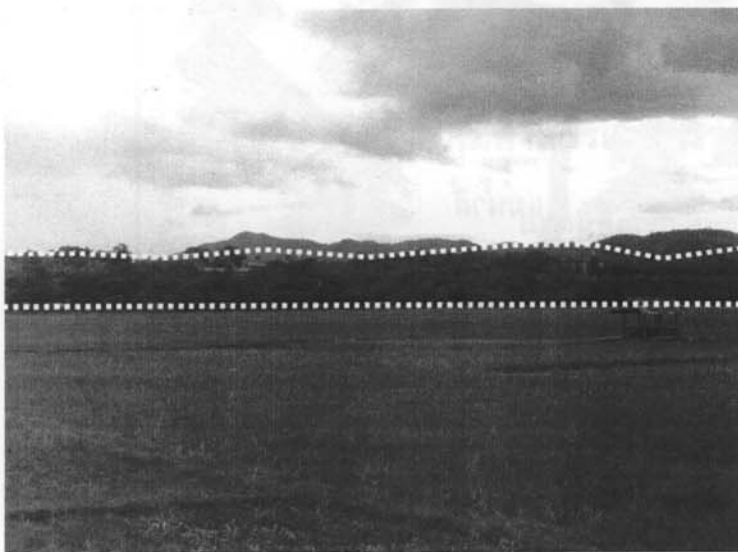
1. แหล่งลือหลวง

ภูมิศาสตร์ของแหล่งนี้เป็นที่ราบใหญ่บนที่ราบสูง เป็นที่ตั้งของบ้านหลวง และ "ทุ่งหลวง" ซึ่งเป็นทุ่งราบใหญ่ที่สุดของเมือง แหล่งลือหลวงมีแม่น้ำลือเป็นตัวแบ่งเขตทางด้านทิศตะวันออก และมีดอยด้านหลังเมืองลือเป็นตัวกำหนดเขตสิ้นสุดแหล่งทางด้านทิศตะวันตก กลางแหล่งเป็นพื้นที่ราบ ผลผลิตที่สำคัญของแหล่ง ได้แก่ ข้าว ถั่วเหลือง ถั่วลิสง และการเลี้ยงวัว

หมู่บ้านสำคัญในแหล่ง

บ้านลือหลวง เป็นหมู่บ้านสำคัญในพื้นที่ที่มีความเชื่อมโยงกับตำนานการสร้างเมืองลือ ซึ่งเล่าว่า ที่เจ้าแม่จามรีเสด็จมาสร้างบ้านแปงเมือง เจ้าแม่ได้ให้ไพร่ฟ้าที่ตามเสด็จ ออกไปสร้างบ้านเรือนอยู่อาศัยในบริเวณโดยรอบเมืองลือ พื้นที่ที่ชาวบ้านทั้งหลายได้สร้างบ้านบริเวณเมื่อก่อนนั้นเป็นพื้นที่ราบกว้างลาดลงสู่แม่น้ำลือ อยู่ทางทิศตะวันออกของตัวเมืองลือ ปัจจุบันก็จะยังปรากฏให้เห็นว่าพื้นที่ราบบริเวณดังกล่าวกลายเป็นพื้นที่การเกษตรที่สำคัญของชาวบ้าน มีชื่อว่า ทุ่งหลวง ตัวเมืองลือในยุคนั้นสร้างบนที่สูงทางด้านทิศตะวันตกของของทุ่งหลวง ถัดจากทุ่งหลวงมาทางทิศตะวันออก จะเป็นบริเวณที่มีการอยู่อาศัยของชาวเมืองลือในยุคต่อมาจนถึงปัจจุบัน บ้านลือหลวงซึ่งตั้งอยู่ในตำแหน่งดังกล่าว จึงถือว่าตั้งอยู่ในพื้นที่ทางประวัติศาสตร์ และเป็นแกนยึดโยงที่สำคัญของชุมชนที่อาศัยอยู่ริมแม่น้ำลือ สภาพภูมิประเทศทางฝั่งตะวันตก หรือบริเวณบ้านหลวง เป็นพื้นที่ที่สูงกว่าที่แม่น้ำลือจะท่วมถึง ทำให้ชุมชนบ้านหลวงสามารถตั้ง

บ้านเรือนอาศัยถาวรสืบมาจนถึงปัจจุบัน โดยไม่ได้รับผลกระทบจากภัยน้ำท่วม เพราะลำน้ำลือเป็นน้ำที่มีลักษณะเหมือนลำห้วย คือ เมื่อถึงฤดูฝนน้ำจะไหลหลาก แรง แต่ในช่วงฤดูร้อนน้ำในแม่น้ำลือก็จะแห้งขอดบ้านลือหลวง ถือว่าเป็นหมู่บ้านเก่าแก่ ลูกหลานพากันแยกย้ายออกไปตั้งชุมชนใหม่ บริเวณบ้านพระธาตุห้าดวง บ้านวังดิน เป็นต้น

เมืองลือเดิมตั้งอยู่ที่สูงบนเนินเขาทางทิศตะวันตกของแม่น้ำลือ ด้านหน้าทางทิศตะวันออกของเมืองจึงเป็นที่ราบใหญ่ หรือที่เรียกว่า "ทุ่งหลวง"

บิอกบ้านลี้เป็นที่ตั้งของวัดลี้หลวง ซึ่งถือว่าเป็นวัดเก่าวัดเดิมของคนโหล่งลี้วัดหนึ่ง ตามประวัติกล่าวว่า เป็นวัดเก่าแก่ร่วมสมัยกับเวียงเก่า เคยได้มีการบูรณะสร้างวัดขึ้น ณ ที่นี้ครั้งหนึ่งแล้ว แต่ภายหลังก็ร้างไปอีก เนื่องจากผู้คนอพยพเข้าครั้งนั้นได้อพยพไปที่อื่น จึงทิ้งบ้านเรือนและวัดวาอารามให้ร้าง จนต่อมาสมัยที่มีการสู้รบระหว่างหัวเมืองล้านนา กับเมืองอยุธยา ผู้คนจึงอพยพจากเมืองเชียงใหม่-ลำปาง หนีภัยศึกสงครามมาอยู่ ณ ที่นี้ โดยใช้เป็นที่หลบหลีกภัย เมื่อปลอดภัยสงครามแล้วชาวบ้านจึงสามารถตั้งหลักแหล่งที่มั่นคง มีการปฏิสังขรณ์วัดเก่าแห่งนี้ขึ้น โดยสร้างวิหารครอบซุ้มที่ประดิษฐานพระพุทธรูปของเดิมที่มีอยู่ พร้อมกับพระพุทธรูปทองสัมฤทธิ์องค์เดิมที่ประดิษฐานอยู่ในซุ้ม รวม 3 องค์ ภายหลังจึงมีการบูรณะและพัฒนาวัดลี้หลวงให้มีความเจริญตามยุคตามสมัยต่อมา

เลี้ยงเมือง

ชาวเมืองลี้ทำพิธีเลี้ยงเมือง หรือบูชาเสาหลักเมือง ในเดือนเก้าออกเก้าค่ำ ณ เสาหลักเมือง บ้านลี้หลวง เป็นประจำทุกปี กล่าวกันว่า เสาหลักเมืองเดิมอยู่ที่กาดหลวง ข้างหนองเจนเมือง ต่อมาหนองเจนเมืองถูกถมเป็นที่นา เสาหลักเมืองจึงถูกอัญเชิญไปไว้ ณ บ้านลี้หลวง

หมู่บ้านในเมืองลี้ ส่วนมากจะเข้าร่วมพิธีเลี้ยงผีควบเมือง ได้แก่ บ้านลี้หลวง บ้านวังดิน บ้านอ้อมดอ บ้านป่าหก บ้านปวงคำ บ้านดอย บ้านไธ้ บ้านห้วยหญ้าไซ บ้านหลายหิน บ้านใหม่ บ้านโป่งหลอก บ้านแม่ป่าไผ่ เป็นต้น ส่วนหมู่บ้านอื่นๆ จากที่ไกลที่ไม่สามารถเดินทางเข้าร่วมได้ เช่น บ้านปาง บ้านแม่ดิน บ้านดงดำ ฯลฯ ก็จะฝากเงินปัจจัยมาช่วยในการเลี้ยงเจ้าหลักเมืองแทน

ในพิธีเลี้ยงผีเมือง ชาวเมืองลี้จะทำสล้อเป็นไม้ไผ่สานมีดอกไม้รูปเทียนวาง และระบุชื่อเจ้าเมืองตามลำดับ คือ 1. เจ้าจองสูง 2. เจ้าหลวงข้อมือเหล็ก 3. เจ้าปู่เหลียง 4. เจ้าตะเมือะ 5. เจ้ากลางเวียงนิวเมืองาม 6. เจ้ากาดแอ้ 7. เจ้าพญาจัน 8. เจ้าน้อย 9. เสนาเจ้าพ่อเมือง ในบรรดารายชื่อเจ้าทั้งหลายนี้ ชาวบ้านระบุเขตแดนที่เจ้าแต่ละองค์ดูแล คือ

- เจ้าจองสูง - เมืองลี้
- เจ้าหลวงข้อมือเหล็ก - เมืองบริเวณตำบลดงดำ
- ปัจจุบันเป็นเขตรอยต่อเมืองเถิน จังหวัดลำปาง
- เจ้าปู่เหลียง - เมืองที่ติดต่อกับเขตลำปาง
- เจ้าตะเมือะ - เขตพระบาทตะเมือะติดต่อกับดอยเต่า
- เจ้ากลางเวียงนิวเมืองาม - บ้านลี้หลวง
- เจ้าจองสูง / เสนาเจ้าพ่อเมือง
- เจ้ากาดแอ้ - ทุ่งนา พระธาตุกลางเวียง และพระธาตุห้าดวง
- เจ้าพญาจัน - โหล่งก่อ

ในโหล่งลี้หลวง ยังมีหมู่บ้านสำคัญ อีก 2 แห่ง คือ บ้านม่วงสามปี และ บ้านปวงคำ บ้านม่วงสามปี แม้จะเป็นหมู่บ้านเล็กรองจากบ้านลี้หลวง แต่ตั้งอยู่ ณ พื้นที่สำคัญ เพราะในหมู่บ้านมีดงไม้ใหญ่ซึ่งชาวบ้านถือว่าศักดิ์สิทธิ์ เรียกว่า ดงหอย ดงกำ หรือ หอกกลางบ้าน ซึ่งเป็นดงที่อยู่ของผีเมือง ชาวบ้านกล่าวว่า ดงนี้เป็นที่อยู่ของเจ้าเมืองเป็นผีใหญ่ควบเมือง

บ้านปวงคำ มีประวัติศาสตร์การอพยพโยกย้ายของผู้คนจากหลายๆ ที่คือ ในช่วงที่มีสงครามหัวเมืองล้านนาทางอยุธยา ในตำนานประวัติวัดปวงคำกล่าวไว้ว่า วัดปวงคำสร้างเมื่อ พ.ศ.2441 เดิมได้มีผู้คนกลุ่มหนึ่งอพยพมาจากเมืองเถิน จังหวัดลำปาง ซึ่งมีหนานเทพ เทพบัน เป็นหัวหน้ากลุ่มผู้

ดงกำ - เลี้ยงดง

ดงกำมีหอยใหญ่ 1 แห่ง ในหอนี้มีหิ้งของผีเมือง พร้อมเขียนป้ายชื่อ ผีเมือง ที่ประทับอยู่บนหอย ได้แก่ เจ้าเงินเมือง, เจ้ากลางเวียง, เจ้าอุ่นเมือง และเจ้าน้ำเมืองงาม ด้านล่างมีหอยเล็กอีก 3 หอย คือ หอยเจ้าพญาจัน หอยเจ้าที่ และหอยเจ้าปู่เหลียง

เมื่อถึงประเพณีขวบปีพอเหมาะต่อการเลี้ยงผีควบเมือง ซึ่งตกอยู่ในช่วงเดือน 9 ออก 9 ค่ำ ชาวบ้านม่วงสามปีก็จะพากันมาเลี้ยงผีควบเมือง หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า "เลี้ยงดง" ทั้งนี้ชาวบ้านจะมีการเก็บเงินรวมกันทั้งหมู่บ้าน เพื่อนำเงินออกมาเป็นค่าใช้จ่ายในการเลี้ยงดง ในการเลี้ยงนั้นจะมีการฆ่าไก่ 12 ตัว เพื่อเป็นเครื่องไหว้เซ่นสังเวยผีเมือง เมื่อเลี้ยงดงครบ 3 ปี ก็จะเปลี่ยนจากการเลี้ยงด้วยไก่มาเป็นการเลี้ยงด้วยหมูดำ 1 ตัวแทน ในงานเลี้ยงดงนั้นชาวบ้านที่มาช่วยกันเตรียมขันข้าวและเหล้า 7 ชุด ในขันข้าวก็จะมีข้าวต้มขนมต่างๆ พร้อมด้วยอาหารที่ทำจากไก่หรือหมูที่นำมาสังเวย ซึ่งขันข้าวจะทุกแบ่งเป็น 4 ชุด และ 3 ชุด ในขันข้าว 4 ชุดจะยกไปถวายเจ้าทั้งสี่องค์ในบริเวณหอยใหญ่ ส่วนขันข้าวอีก 3 ชุดจะยกไปถวายเจ้าทั้งสามองค์ที่บริเวณหอยเล็ก ขั้นตอนในการเลี้ยงดงจะมีตั้งข้าวเป็นผู้นำในการทำพิธีต่างๆ ตำแหน่งของตั้งข้าวนี้จะมีการสับต่อตามสายเลือดจากพ่อสู่ลูก หรือจากลูกหลานในสายตั้งข้าวนั้น การเลี้ยงดงที่บ้านม่วงสามปีนั้น มีนัยที่คล้ายคลึงกับการเลี้ยงหลักเมืองที่บ้านลี้หลวง ซึ่งการเลี้ยงดงที่บ้านม่วงสามปีนั้น ก็เป็นการสะท้อนการผลิตซ้ำความเชื่อเดิม หรือต่อยอดความเชื่ออุดมการณ์เรื่องผีเมืองนั่นเอง

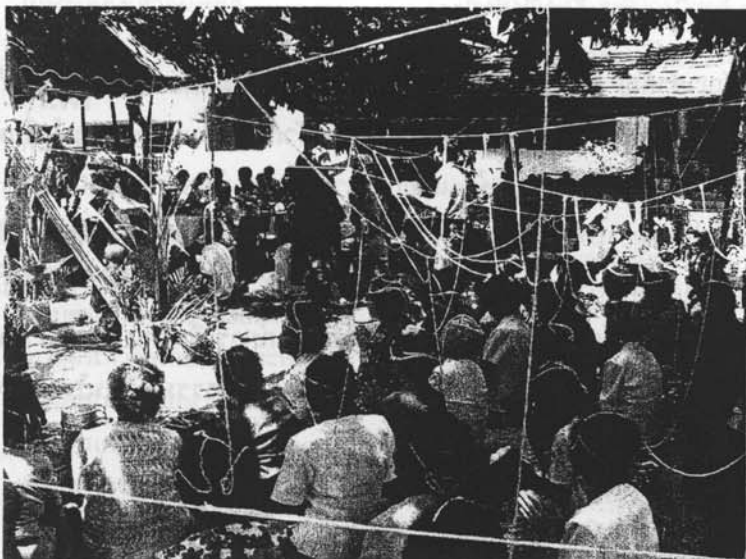
ดงหอยดงกำ พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของชาวบ้านม่วงสามปี เป็นพื้นที่ที่ใช้เลี้ยงผีเมืองเป็นประจำทุกปี

เจ้าเงินเมือง 1 ใน 4 ของเจ้าเมืองที่ชาวบ้านม่วงสามปีให้การยอมรับนับถือ เจ้าเมืองทั้งสี่คือ เจ้าเงินเมือง เจ้ากลางเวียง เจ้าอุ่นเมือง และเจ้าน้ำเมืองงาม

อพยพเดินทางมาหักร้างถางพงที่สบบ้วยปวงคำ แล้วตั้งถิ่นฐานอยู่ที่นี่ ต่อมาได้มีชาวบ้านอีกกลุ่มหนึ่งได้อพยพเดินทางมาจากบ้านฮ่อมต้อ ตำบลลี่ ได้อพยพอาศัยอยู่ด้วยกันเป็นหมู่บ้านประมาณ 10 หลังคาเรือน แล้วได้ตั้งชื่อหมู่บ้านว่า บ้านปวงคำ เมื่อมีผู้คนตั้งบ้านเรือนอาศัยอยู่มากพอแก่งาน จึงได้พากันสร้างฝายส่งน้ำเข้าสู่พื้นที่ไร่นาของชาวบ้าน แล้วได้ย้ายหมู่บ้านขึ้นมามาตั้งอยู่ที่สูงกว่าระดับน้ำท่วมถึง ต่อมาเมื่อพระภิกษุรูปหนึ่งนามว่า พระเปี้ย เดินทางมาจากบ้านโฮ้ง มาช่วยทำฝายกันน้ำ หนานเทพพร้อมด้วยชาวบ้าน จึงได้สร้างอารามขึ้น

เรื่องราวของผู้คนที่เดินทางเข้ามาอยู่อาศัยที่บ้านปวงคำนั้น ปรากฏเป็นตำนานบอกเล่าให้ฟังว่า ในสมัยที่พญาอินทร์แก้วเป็นผู้ปกครองเมืองลี่ กล่าวถึงพญาเทพเป็นเจ้าเมืองปาย (ปัจจุบันเป็นอำเภอปาย จังหวัดแม่ฮ่องสอน) พญาเทพถูกข้าศึกพม่าและกบฏเงี้ยว (ไทใหญ่) รวมกันเข้าตีเมืองปาย ตัวพญาเทพจึงพาผู้คนเดินทางหนีมาอยู่ที่บริเวณบ้านสบเบิง พื้นที่แม่แตง แม่ริม (ไม่ทราบว่ที่ใด) โดยได้หนีมาพึ่งบารมีเจ้าเชียงใหม่ ครั้นต่อไปได้เดินทางมาขอพึ่งบารมีพญาอินทร์แก้วผู้ปกครองเมืองลี่ เมื่อเชียงใหม่ส่งทหารไปปราบเหล่ากบฏที่เมืองปายจนเรียบร้อยก็ได้เชิญพญาเทพกลับสู่เมืองปาย แต่พญาเทพได้ตอบปฏิเสธและขออยู่อาศัยที่เมืองลี่ต่อไป เนื่องจากเกรงว่าจะมีข้าศึกมารุกรานอีก พญาเทพเมื่อมาอยู่อาศัยอยู่ที่เมืองลี่ก็ได้ให้ลูกน้องที่ติดตามมาทั้งหลายสร้างบ้านเรือนอาศัยอยู่ที่บ้านปวงคำด้วย โดยมีพ่อหม่อนอินแก้วเป็นครอบครัวแรกที่อาศัยอยู่ที่นี่ ต่อมาได้มีผู้ติดตามพญาเทพมาสร้างครอบครัวอาศัยอยู่ด้วยกันรวม 5 ครอบครัว เมื่อมีลูกหลานสืบต่อกันมา จึงเป็นต้นตระกูลของลูกหลานผู้ใช้นามสกุล "ตันอูด" ต่อจากนั้นก็มีผู้คนจากบ้านฮ่อมต้อ และจากหลายๆ หมู่บ้านเข้ามาอยู่อาศัย จนกลายเป็นบ้านปวงคำในปัจจุบัน

งานสืบชะตาบ้านปวงคำ มีชาวบ้านทั้งหมู่บ้านเข้าร่วมพิธีกรรม เพราะเชื่อว่าเป็นการต่ออายุ บัดเปาเคราะห์ร้ายให้หนีหายไป

2. โหล่งแม่หว่าง

โหล่งนี้ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของเมืองลี่ อาณาเขตของโหล่งทางทิศตะวันออกเป็นเทือกเขา ถ้าข้ามเทือกเขานี้ไปก็จะเข้าสู่อำเภอเถิน เมืองลำปาง ส่วนทางทิศใต้ติดกับจังหวัดตาก โหล่งแม่หว่างเป็นชุมชนเก่าแก่ ชาวบ้านทำนาตามที่ราบเล็กๆ ทดน้ำจากฝายในลำห้วย ผลผลิตที่สำคัญของโหล่ง ได้แก่ ข้าว ถั่วเหลือง การเลี้ยงวัว และผลผลิตจากป่าตามฤดูกาล

หมู่บ้านสำคัญในโหล่ง

บ้านแม่หว่างลุ่ม เป็นหมู่บ้านหลักของชุมชนทางด้านทิศตะวันออกของเมืองลี่ บ้านแม่หว่างลุ่มเป็นหมู่บ้านที่มีการโยกย้ายเดินทางเข้าออกเสมอ เพราะเป็นรอยต่อระหว่างลี้กับเถิน เล่ากันว่า บ้านแม่หว่างลุ่มแต่เดิมนั้นผู้คนถูกกวาดต้อนเป็นเชลยศึก โดยถูกกวาดต้อนให้ไปอยู่ที่ทางใต้ (กรุงเทพฯ, ออยุธยา) สันนิษฐานว่าเป็นช่วงสงครามระหว่างหัวเมืองล้านนา (เชียงใหม่) กับหัวเมืองทางใต้ (สุโขทัย, ออยุธยา, กรุงเทพฯ) เมืองลี่จึงทำหน้าที่เป็นเมืองหน้าด่านป้องกันการรุกรานจากศัตรู เมื่อศัตรูจากทางใต้เดินทางขึ้นมาทางทิศเหนือ จึงต้องปะทะกับเมืองลี่เป็นด่านแรกก่อนที่จะเดินทางเข้าเมืองเชียงใหม่ ในระหว่างที่มีการต่อสู้จึงเป็นไปได้ที่ผู้คนพลเมืองลี่ส่วนหนึ่งจะหลบหนีภัยสงคราม อีกส่วนหนึ่งคงถูกกวาดต้อนเป็นเชลยศึกโดยถูกกวาดต้อนลงไปที่ทางใต้ สาเหตุนี้น่าจะทำให้บางชุมชน หรือบางหมู่บ้านกลายเป็นหมู่บ้านร้าง ภายหลังจึงมีคนกลุ่มใหม่อพยพจากเมืองเชียงใหม่เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่แทน

ปัจจุบันถ้านับรวมบ้านแม่หว่างทั้งหมด (บ้านแม่หว่างลุ่ม บ้านแม่หว่างต้นฝาง บ้านแม่หว่างห้วยริน และบ้านแม่หว่างพัฒนา) จะเห็นว่าชุมชนแม่หว่างนั้นเป็นชุมชนที่ใหญ่ชุมชนหนึ่ง และเป็นหมู่บ้านเก่า เพราะมีหลายหมู่บ้านที่ย้ายขยายจากบ้านแม่หว่างออกไป บ้านแม่หว่างจึงเปรียบเสมือนชุมชนใหญ่ทางฝั่งด้านตะวันออกของเมืองลี่ ติดต่อกับเมืองเถิน จังหวัดลำปาง

เนื่องจากโหล่งแม่หว่างลุ่มมีปัญาสำคัญ คือ แห้งแล้ง เพราะอยู่บนที่สูงขาดแคลนน้ำ ประกอบกับฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล ชาวบ้านทั้งหลายจึงรวมตัวกันไปนิมนต์พระสงฆ์เพื่อฟังธรรมเทศนาที่ขุนห้วยแม่แต๊ะ ชาวบ้านเรียกบริเวณนั้นว่า ห้วยผาหลวง ซึ่งวิธีการนี้ชาวบ้านเชื่อว่าสามารถทำให้เกิดฝนตกต้องตามฤดูกาลได้ แต่เนื่องจากการเดินทางไปที่ห้วยผาหลวงด้วยระยะทางจากชุมชนประมาณ 3 กิโลเมตร ในสมัยนั้นเป็นการเดินทางด้วยเท้า เส้นทางที่ทุรกันดารยากแก่การเดินทาง ชาวบ้านทั้งหลายจึงหารื้อกันและตกลงที่จะเปลี่ยนสถานที่ในการฟังธรรมขอฝนใหม่ โดย

เสาอินทขิล ที่ครูบาขาวปีนนำชาวบ้านสร้างขึ้นหลังจากย้ายมาจากห้วยผาหลวง ในปี 2503

สถานที่ที่ย้ายมาทำพิธีขอฝนใหม่นั้น ก็คือสถานที่ตั้งเสาอินทขิลในปัจจุบันนั่นเอง นี่จึงเป็นจุดกำเนิดประเพณี เลี้ยงเสาอินทขิลขอฝน ผู้นำในการสร้างเสาอินทขิล คือ ครูบาขาวปี เมื่อปี พ.ศ. 2503 ครูบาขาวปีนำชาวบ้านสร้างเสาอินทขิลขึ้นหลังจากย้ายมาจากห้วยผาหลวง โดยครูบาวงค์ และครูบายศ ซึ่งมีชีวิตอยู่ในช่วงยุค พ.ศ.2500 ได้เลือกพื้นที่บ้านแม่หว่างลุ่ม ซึ่งในสมัยนั้นเป็นดงป่าหมาก เมื่อถึงเวลาพิธีกรรมชาวบ้านก็อาศัยกาบหมากเป็นร่มเงาในการนั่งฟังธรรม ในพิธีสร้างเสาอินทขิลครูบาขาวปีได้ให้ชุดหลุมขนาดใหญ่ โดยเอากระโถกใบใหญ่รองอยู่กันหลุม แล้วให้ชาวบ้านช่วยกันนอมของมีค่าต่างๆ เช่น แก้ว แหวน เงิน ทอง ใส่ลงในหลุม แล้วนำเอาก้อนหินใหญ่ปิดหลุม พร้อมทั้งก่อเป็นสถูปไว้ที่หินก้อนใหญ่นั้น สมัยนั้นครูบาขาวปีได้กำชับกับชาวบ้านว่า "หากมีเจ้านายมาถามก็ให้ชาวบ้านเรียกสถานที่นี้ว่า ใจบ้าน ไม่ให้บอกว่าเป็นเสาอินทขิล" เพราะกลัวจะมีเรื่องเดือดร้อนตามมาภายหลัง เมื่อสิ้นบุญครูบาขาวปี ครูบาวงค์ก็ได้มาสร้างศาลาและทำสถูปครอบเสาอินทขิลไว้อีกทีหนึ่ง จะเห็นได้ว่าความมั่นคงของชุมชนไม่ได้วางอยู่บนความเชื่อมโยงผูกพันด้วยความเข้าใจจากผู้ปกครองแม้ในระดับท้องถิ่น

พิธีกรรมเลี้ยงเสาอินทขิล จะมีชาวบ้านในพื้นที่โหล่งแม่หว่างเดินทางเข้ามาร่วมเลี้ยงเสาอินทขิล หมายความว่าสำคัญที่เป็นหนึ่งในหลายๆ แกนโยงยึดที่สำคัญของโหล่งนี้

การเลือกพื้นที่ในการตั้งเสาอินทขิลของครูบาขาวปีนั้น สะท้อนความเข้าใจถึงการโยงยึดระหว่างคนกับพื้นที่ และฐานทรัพยากรอย่างลึกซึ้งเพราะ ณ จุดที่ตั้งเสาอินทขิลนี้เป็นจุดรวมของลำห้วยหลายสาย

เป็นบริเวณที่ลำห้วยแม่จันฮาวไหลลงมาสบกับลำห้วยแม่แต๊ะ ซึ่งไหลรวมกันเรียกเป็นชื่อเดียวกันว่า ห้วยแม่แต๊ะ แล้วไหลลงสบแม่น้ำลี้ที่บ้านลี้หลวง นอกจากนี้ยังมีลำห้วยหลายสายที่ไหลลงมาสมทบด้วยเช่น ลำห้วยดงเก๊ะ ลำห้วยหมื่น ลำห้วย

การโยงใยสังคัลสิทธิ์

ในพิธีเลี้ยงเสาอินทขิล

ปู่แฉนย่าแฉน

พระเจ้า

พระธรรม

พระอุปคุต

เทวบุตรเทวดารักษาอินทขิล

เทวบุตรเทวดารักษาห้วยแม่จันฮาว

เทวบุตรเทวดารักษาห้วยผาแดง

เทวบุตรเทวดารักษาห้วยสะหล่าว

เทวบุตรเทวดารักษาห้วยหลวง

เทวบุตรเทวดารักษาห้วยหมื่น

เทวบุตรเทวดารักษาห้วยแม่กองดา

เทวบุตรเทวดารักษาห้วยเอี้ยะ

เทวบุตรเทวดารักษาห้วยแม่แต๊ะ

เทวบุตรเทวดารักษาห้วยสาขาต่างๆ

บูรณาการความคิด

พิธีโยงใยในการเลี้ยงเสาอินทขิลของโหล่งแม่หว่างลุ่ม เป็นการบูรณาการความคิด ความเชื่อ ระหว่างคติกำเนิดโลกของชนชาติไท เข้ากับคติเสาอินทขิลของลัวะ ศาสนาพุทธ และความเคารพในธรรมชาติอย่างแยบยล ปู่แฉนย่าแฉน เป็นคตินำเกิดโลกของชนชาติไท พระเจ้าพระธรรมเป็นหลักศาสนาพุทธ พระอุปคุตเป็นจุดเน้นของศาสนาพุทธท้องถิ่นล้านนา เทวบุตรเทวดารักษาอินทขิลเป็นคติความเชื่อของลัวะ ที่เหลือทั้งหมดเป็นเทวดารักษาลำห้วย 8 แห่ง และลำห้วยสายเล็กอื่นๆ ที่ไม่ระบุชื่อ เป็นคติความเชื่อเรื่องผีของชุมชน

ฝึกระเหียง - ฝัได

เมื่อถึงประเพณีขวบปีที่บ้านนากลางจะมีการเลี้ยงเสื่อบ้าน หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า เจ้าปู่ขาว⁵⁶ งานเลี้ยงเสื่อบ้านนี้เป็นงานที่จัดขึ้นในเดือน 9 (เหนือ) ออก ชาวบ้านทุกหลังคาเรือนจะต้องเอาไก่มาเลี้ยงหลังเรือนละ 1 ตัว ชาวบ้านจะเก็บเงินหลังคาเรือนละ 3-5 บาท เพื่อเอาเงินส่วนนี้มาซื้อหมูเลี้ยงเสื่อบ้าน ชาวบ้านจะพากันไปเลี้ยงที่ หอดงหลวง ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกของหมู่บ้าน บริเวณดงหลวงจะคงไว้ซึ่งสภาพป่าที่ค่อนข้างสมบูรณ์ เพราะถือว่าเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของหมู่บ้าน

ผู้คนจึงให้ความยำเกรงไม่เข้าไปตัดไม้หรือทำอะไรที่ผิดฮึดผัดฮอย ในบริเวณดงหลวงจะมีหอ 2 หอ ซึ่งหอทั้งสองจะมีเจ้าอยู่ 2 องค์ คือ หอเจ้าปู่ขาว และหอขุนเหล็กขุนทอง ขั้นตอนในการเลี้ยงเสื่อบ้านจะมี คนเก้า หรือคนตั้งข้าว ที่ชาวกระเหรี่ยงเรียกว่า แกะเทอคำไท่ เป็นผู้จัดการในขั้นตอนการเลี้ยงทุกอย่าง ปัจจุบันคนตั้งข้าวเจ้าปู่ขาวชื่อ ลุงจอก เป็นตั้งข้าวมาแล้ว 10-20 ปี

หมู่บ้านกระเหรี่ยงนากลาง ด้วยจำนวนหลังคาเรือนที่หนาแน่น จึงทำให้บ้านนากลางเป็นบ้านยางเบียงที่ใหญ่ที่สุดในพื้นที่ โหล่งเมืองลี

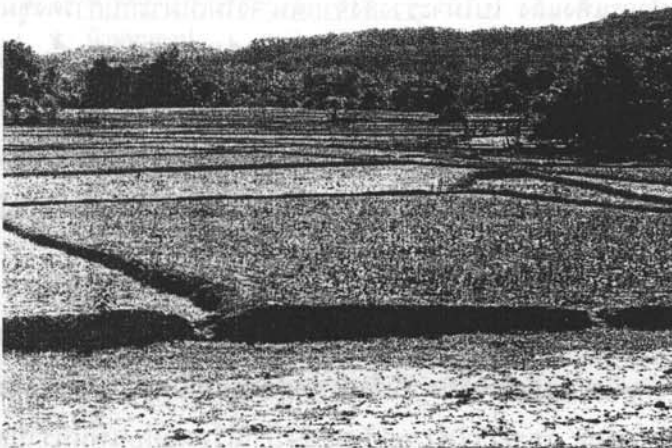
หอดงหลวง หอเสื่อบ้านบ้านนากลาง เมื่อมีการเลี้ยงฝั จะห้ามคนในออก ห้ามคนนอกเข้า

ในการเลี้ยงเจ้าปู่ขาวก็จะมีชาวกระเหรี่ยงจากบ้านนากลางเท่านั้นที่มาเลี้ยงรวมกัน ส่วนคนบ้านอื่นนั้นไม่สามารถมาไหว้ได้ นอกจากคนนั้นจะมาแต่งงานกับคนบ้านนากลาง เพราะถือได้ว่าเป็นคนบ้านนี้จึงสามารถไหว้สาได้ ณ วันเลี้ยงเจ้าปู่ขาว ชาวบ้านจะทำการปิดหมู่บ้านทางหัวบ้าน-ท้ายบ้าน และทางเข้าออกทั้ง 2 ทาง (ทางไปบ้านโฮ้ง และทางไปบ้านปางล้าน) โดยจะมีการเอาไม้มาปิดที่ถนน พร้อมกับसानดาแหลวติดชนไก่ และเขียนป้ายบอกไว้ว่าไม่ให้คนในออกคนนอกเข้า เนื่องจากเป็นช่วงที่มีการเลี้ยงเสื่อบ้าน ซึ่งคนบ้านอื่นก็จะเข้าใจเพราะเป็นฮึดฮอยของชาวกระเหรี่ยง แต่ในระหว่างนี้ถ้ามีคนนอกเข้ามาก็จะถูกปรับไหม คือ ถ้าเป็นคนนอกเข้ามาในระหว่างพิธีเลี้ยงเสื่อบ้านสมัยก่อน ก็จะถูกจับให้อยู่ในบริเวณหมู่บ้านไม่ให้กลับออกไปไหน ต้องนอนที่บ้านนากลาง 3 วัน 3 คืน แต่ปัจจุบันการปรับไหมเปลี่ยนไป การปรับไหมจะให้คนนอกออกจากหมู่บ้านนากลางได้แต่ต้องออกหลังจากเวลาเที่ยงคืนในวันที่ทำพิธีเลี้ยง และจะเสียค่าปรับไหมเป็นหมู 1 ตัว หรือปรับเงิน 500 บาท นอกจากนี้ยังมีข้อห้ามของคนในบ้านนากลางว่า ห้ามทำงานในหมู่บ้านทุกอย่าง เช่น ฝ่าฝืน ขุดดิน ตักน้ำ เพราะถือว่าเป็นฮึดที่ห้ามไว้ แต่ถ้าฝ่าฝืนจะปรับ 500 บาท

เหี้ยะ ห้วยต้ม ห้วยแม่หละ ห้วยแม่ปู ห้วยอ้อ ห้วยหญ้าไซ ห้วยหินขาว ห้วยผาแดง ฯลฯ ณ ตำแหน่งที่ตั้งเสาอินทขิลยังเป็นที่ตั้งของฝายหลวง ฝายที่สำคัญของชุมชนโหลงนี้ในการทดน้ำเข้าพื้นที่การเกษตรที่สำคัญ ฝายหลวงมีจำนวนสมาชิกหรือจำนวนลูกเหมืองที่ใช้น้ำมากฝายหนึ่งมีหมู่บ้านที่รับน้ำไปใช้ในการเกษตร ได้แก่ บ้านแม่หวาลุ่ม บ้านแม่หวาดันผาง บ้านนาทราย ฯลฯ มีพื้นที่รับน้ำประมาณ 100 ไร่ ต่อมาภายหลังฝายหลวงจึงมีอีกชื่อหนึ่งเรียกว่า ฝายอินทขิล สืบมา

โหลงนากลาง ทางตอนเหนือของโหลงแม่หวาง มีชุมชนขนาดใหญ่ตั้งอยู่ คือ บ้านนากลางเป็นชุมชนขนาดใหญ่ มีครอบครัวตั้งบ้านเรือนอยู่ถึง 400 กว่าหลังคาเรือน ชาวบ้านทั้งหมู่บ้านเป็นชาวกะเหรี่ยง โดยที่เรียกตนเองว่า ยางเปียง เพราะอาศัยอยู่บนที่ราบ บ้านนากลางเป็นกะเหรี่ยงที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ราบลุ่มเหมือนกับกลุ่มคนเมืองทั่วไป แต่ทั้งนี้ยังมีความแตกต่างกับกลุ่มคนเมืองที่ภาษา การแต่งกาย วัฒนธรรม เป็นต้น กะเหรี่ยงนากลางหรือที่เรียกตนเองว่ายางเปียงบ้านนากลาง จึงเป็นกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยงที่มีความใกล้ชิดสนิทสนมกับกลุ่มคนเมืองมากที่สุด เนื่องมาจากพื้นที่ที่อาศัยอยู่ร่วมกัน

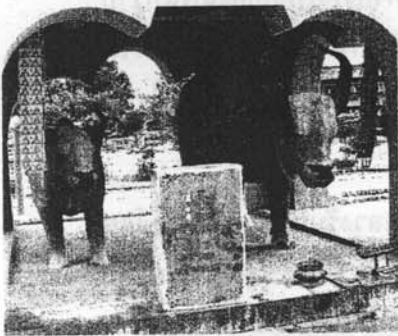
พื้นที่การเกษตรที่สำคัญของบ้านนากลางจะอยู่ที่ทุ่งนาหลวง พื้นที่ทุ่งนาหลวงรับน้ำจากห้วยอ้อ โดยจะมีฝายทดน้ำเข้าพื้นที่การเกษตร 6 ฝาย ในพื้นที่ทุ่งนาหลวงนั้นชาวบ้านที่เข้ามาใช้ประโยชน์จะมาจากบ้านนากลาง และบ้านโฮ้ง ทำให้มีการช่วยเหลือเอาแรงในการเกษตรระหว่างสองชาติพันธุ์เสมอ เช่น การเอว่นในการปลูกข้าว เกี่ยวข้าว ตีข้าว การทำงานเหมืองฝาย เป็นต้น พื้นที่นาทุ่งหลวงนี้ปลูกข้าวได้เพียงครั้งเดียว เนื่องจากประสบปัญหาขาดแคลนน้ำพอเก็บเกี่ยวผลผลิตเสร็จก็จะปล่อยพื้นที่นาทุ่งหลวงทิ้งไว้ นอกจากนี้ยังมีการเลี้ยงวัวควาย ในฤดูฝนระหว่างที่พื้นที่นาทุ่งหลวงปลูกข้าว ชาวบ้านก็จะต้อนวัวควายทั้งหลายให้ไปหากินในป่า หมดฤดูฝนเข้าสู่ฤดูแล้งชาวบ้านก็จะต้อนวัวควายทั้งหลายให้ลงมาหากินในพื้นที่นา ในฤดูนี้จะเห็นวัวควายเต็มท้องนา นอกจากนี้ชาวบ้านนากลางยังมีอาชีพรับจ้างทั่วไป เช่น เมื่อถึงฤดูลำไยก็จะออกมารับจ้างงานลำไย รับจ้างทำงานในเหมืองแร่ เป็นต้น

"ทุ่งนาหลวง" พื้นที่เกษตรที่สำคัญของบ้านนากลาง รับน้ำจากห้วยอ้อ โดยมีฝายทดน้ำเข้าพื้นที่ 5-6 ฝาย

ตำนานพระบาทห้วยต้ม

พื้นที่โหล่งห้วยต้มปรากฏตำนานการเสด็จมาของพระพุทธเจ้า ในตำนานวัวอุสุภราช และตำนานพระเจ้าเลียบโลก ตำนานแรกกล่าวถึงพระชาติหนึ่งของพระพุทธเจ้าใน 500 พระชาติ ครั้งเมื่อพระพุทธเจ้าเสวยพระชาติเป็นวัวอุสุภราชโพธิสัตว์ แม่วัวได้ทรงครรภ์มาจากเมืองอโยธยา เพื่อจักไปแสวงหากินทางทิศเหนือ ยามนั้นเป็นปลายฤดูร้อนเข้าสู่ฤดูฝน แม่พญา วัวลงจากจอมดอยมาสู่พื้นที่ราบ มีรุกขชาติ ธารน้ำไหลริน และธัญพืชต่างๆ มากมาย แม่พญาวัวจึงพึงพอใจ ถือเอาที่ บริเวณนี้เป็นที่อาศัย ต่อมาไม่นานก็ได้ประสูติลูกวัวเพศผู้ตัวหนึ่ง ซึ่งก็คือพระโพธิสัตว์เจ้ามีชื่อว่า วัวอุสุภราช จากนั้นแม่ พญาวัวก็ได้พาลูกเสาะแสวงหากินในบริเวณสถานที่นั้นเป็นเวลานาน อยู่มาวันหนึ่งแม่พญาวัวได้พาลูกวัวไปหากินที่หนอง น้ำในป่า แม่พญาวัวที่แก่ชรามากแล้วก็ได้สิ้นใจลง ณ ที่นั้น สถานที่แห่งนั้นจึงได้ชื่อว่า หนองวัวเฒ่า มาจนถึงปัจจุบัน (ปัจจุบัน

รูปปั้นวัวอุสุภราช บริเวณหนองวัวเฒ่า สร้างเพื่อเป็นการตอกย้ำความเชื่อเดิม เกี่ยวกับตำนานวัวอุสุภราช

เป็นสถานที่ประดิษฐานพระธาตุเจดีย์ศรีเวียงชัย ห่างจากพระบาทห้วยต้ม มา ทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ระยะทางประมาณ 1 กม. ครูปาวงค์ได้สร้างสระ น้ำขนาดใหญ่ขึ้น เพื่อแทนหนองวัวเฒ่าเดิม พร้อมกับสร้างรูปวัวอุสุภราชแม่ลูก เพื่อ เป็นการเน้นย้ำจิตสำนึก และเน้นย้ำความเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ เมื่อครั้งที่พระพุทธ เจ้าเสวยพระชาติเป็นวัวอุสุภราช) ยามนั้นพระโพธิสัตว์เจ้าวัวอุสุภราช ก็เป็นผู้นำ ผูกวัวบริวารทั้งหลายเสาะหากินจนใหญ่และแก่เฒ่าชราไปในที่สุด⁵⁷

ส่วนตำนานที่สองกล่าวว่า เมื่อพระพุทธองค์เสด็จโปรดสรรพสัตว์ พระองค์ ได้ประทับรอยพระบาทและประทับพระธาตุ พร้อมทั้งทรงตรัสทำนายถึงกาล อนาคตของบ้านเมืองเหล่านั้น โดยตำนานเริ่มตั้งแต่พระพุทธองค์เสด็จออกจาก เมืองพาราณสี ประเทศอินเดีย จนล่องเข้าไปในเขตแดนเมืองลี้ซึ่งเป็นเมืองทางใต้ สุดของอาณาจักรทมิฬ

3. โหล่งห้วยต้ม

ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของโหล่งลี้หลวง โหล่งนี้มีภูมิศาสตร์เป็นที่ราบสูงกว่าทุกโหล่ง มีพื้นที่ราบอยู่บน ที่ราบสูงในหุบเขา พื้นที่โหล่งห้วยต้ม แต่เดิมนั้นยังไม่มีหมู่บ้านหรือชุมชนเข้ามาอยู่อาศัย เนื่องจากเป็น พื้นที่ป่าลัดใบ ในช่วงหน้าแล้งสภาพของป่าจะแห้งแล้ง ใบไม้จะร่วงลงจากต้น จึงไม่เหมาะกับการตั้งชุมชน ลักษณะพื้นที่เป็นที่ราบสูง ฤดูแล้งขาดแคลนน้ำจึงต้องอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก พื้นที่ห้วยต้มจึงเป็นพื้นที่ป่าที่ ชาวเมืองลี้เข้าไปเสาะหาของป่ามากกว่าการเข้าไปอยู่อาศัยจริง ต่อมาชาวกะเหรี่ยงบางส่วนจากแม่สอด อมก๋อย และดอยเต่า ได้พากันมาตั้งบ้านเรือนอยู่บนพื้นที่ราบสูงนี้ ทำให้เกิดเป็นชุมชนใหญ่ขึ้น ผลผลิตที่ สำคัญของโหล่งนี้จึงได้แก่ อุตสาหกรรมในครอบครัว เช่น ผ้าทอ เครื่องเงิน การทำหินศิลาแลง ที่ทำโดย งานฝีมือของชาวกะเหรี่ยง ส่วนข้าวชาวบ้านปลูกได้แต่พอเลี้ยงครอบครัว

ครูบาชัยยะวงศา ผู้นำซึ่งเป็นครูบาศักดิ์สำคัญของเมืองลี้ได้เข้ามาบูรณปฏิสังขรณ์ และสร้างวัด พระบาทห้วยต้มขึ้น พร้อมกับแรงงานสำคัญคือ ชาวกะเหรี่ยง ที่เดินทางมาพร้อมกับครูบาวงค์ โดยชาว กะเหรี่ยงบางส่วนเดินทางมาจากแม่สอด อมก๋อย และดอยเต่า พากันมาตั้งบ้านเรือนอยู่บนพื้นที่ราบสูงนี้

จิตรกรรมฝาผนัง วัดพระบาทห้วยต้ม เป็นภาพพระพุทธเจ้าประทานรอยพระบาทแก่ชาวลัวะ อันเป็นที่มาของตำนานพระบาทห้วยต้ม

เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าเสด็จมาโปรดสัตว์ที่เมืองลี ได้เสด็จไปทางระหว่างหุบเขา⁵⁸ จากนั้นจึงเสด็จไปเจอชาวลัวะ 2 คน มีศักดิ์เป็นพญา ชื่อ แก้วมาเมือง ส่วนอีกคนหนึ่งเดินทางมาจากเมืองเถิน พร้อมกับพราณล่าเนื้อ 8 คน ได้นำเนื้อสดมาถวาย เป็นภัตตาหารแด่พระพุทธเจ้า แต่พระพุทธเจ้าไม่ฉันเนื้อสดเหล่านั้น พวกพราณเนื้อจึงได้จัดการต้มข้าวถวาย ซึ่งพญาลัวะ 2 คน ก็ได้ร่วมถวายข้าวต้มนั้นด้วย เมื่อพระพุทธองค์ฉันเสร็จก็ได้เทศนาพระธรรมให้แก่พราณเนื้อและพญาลัวะฟัง ซึ่งนำความปิติ และศรัทธาในพระพุทธองค์ จึงได้ขอพระธาตุและรอยพระบาทไว้สักการะ พระพุทธองค์จึงบอกแก่ชาวลัวะให้ไปหาหินก้อนใหญ่มา พวกलัวะเดินทางไปทางทิศตะวันตกซึ่งมีภูเขาหินอยู่กลางดงไม้ เป็นที่ที่มีหินลาดผางาม มีฝูงผึ้งแมงม้นมาทำรังตามภูเขา สถานที่นั้นคนทั้งหลายจึงเรียกกันว่า พระบาทผาผึ้ง⁵⁹ พวกลัวะพากันหาหินล่องลำห้วยมา ห้วยนั้นจึงได้ชื่อว่า ห้วยแม่ล่อง (ปัจจุบันเพี้ยนเป็นห้วยแม่ล่อง) เมื่อพวกลัวะหาหินมาถึง พระพุทธเจ้าทรงให้ไปหาน้ำสะอาดเพื่อมาล้างพระบาทและก้อนหิน พวกลัวะหาน้ำมาไม่ได้ พระพุทธเจ้าจึงเอาไม้เท้าปักลงที่ใกล้พระบาท ยามนั้นพระแม่ธรณีผู้เฝ้ารักษาพื้นพิภพ จึงดลบันดาลให้น้ำไหลออกมาจากเมืองพญานาค ชื่อวิรูปกษา เพื่อจะมาค้าชูพระพุทธศาสนาให้ครบ 5,000 ปี สถานที่แห่งนั้นจึงได้ชื่อว่า น้ำบ่อทิพย์⁶⁰ พวกลัวะทั้งหลายก็พากันตักเอาน้ำบ่อทิพย์มาล้างพระบาทพระพุทธเจ้าและก้อนหินนั้น พระพุทธเจ้าได้อธิฐานเหยียบ ปรากฏเป็นรอยพระบาทยังแผ่นหินนั้น สถานที่แห่งนั้นจึงเรียกว่า ห้วยข้าวต้ม แล้วเรียกพระบาทนี้ว่า พระบาทห้วยต้ม

หมู่บ้านกะเหรี่ยง ในโฮ่งห้วยต้ม	จำนวน หลังคาเรือน
บ้านพระบาทห้วยต้ม	214
บ้านหนองปู	500
บ้านหนองบอน	166
บ้านเด่นยางมูล	157
บ้านหนองนา	241
บ้านเด่นทรายมูล	182
บ้านหนองเกียง	108
บ้านแม่ทะ	61
บ้านศรีเวียงชัย	274

ในปี พ.ศ.2518 มีหมู่บ้านที่สำคัญ คือ บ้านห้วยต้ม ปัจจุบันชุมชนกะเหรี่ยงพระบาทห้วยต้มมีการขยายตัวเป็นชุมชนใหญ่ โดยมีการแบ่งหมู่บ้านเพิ่มขึ้นอีกอย่างเป็นทางการถึง 9 หมู่บ้าน และมีประชากรถึง 3,000-4,000 คน ดังชุมชนรายรอบวัดพระบาทห้วยต้ม ตอนแรกชาวกะเหรี่ยงเข้ามาอยู่อาศัยก็มาทำงานกับครูบาวงศ์ในการช่วยบูรณะพัฒนาวัดพระบาทห้วยต้ม โดยกะเหรี่ยงจะขุดศิลาแลงขึ้นมา แล้วครูบาวงศ์ก็จะรับซื้อศิลาแลงทั้งหมดไว้ กะเหรี่ยงที่เข้ามาจึงนับได้ว่าเป็นแรงงานที่สำคัญในการช่วยสร้างวัดพระบาทห้วยต้มให้มีความเจริญรุ่งเรืองต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน ในการทำงานของชาวกะเหรี่ยงก็จะได้รับค่าแรงเป็นข้าวสารบ้าง และเงินที่ผู้มีจิตศรัทธามาทำบุญภายในวัด

ครัวทานหลวง

เมื่อถึงวันที่ 22 เมษายน ประจำปีของทุกปี ไหล่ห้วยต้มจะมีงานที่ยิ่งใหญ่ ซึ่งชาวกะเหรี่ยงทุกคนจะพร้อมใจกันสร้าง ตันครัวตานหลวง เนื่องจากเป็นวันเกิดครูบาวงค์ ภายหลังครูบาวงค์มรณภาพลงชาวกะเหรี่ยงจึงเปลี่ยนการแห่ตันครัวตานมาเป็น วันที่ 17 พฤษภาคม เป็นประจำทุกปี เนื่องจากเป็นวันที่ครูบามรณภาพ ชาว

ขบวนแห่ตันครัวตานหลวงของชาวกะเหรี่ยงห้วยต้ม ด้วยแรงศรัทธาในพุทธศาสนา และตัวครูบาที่เป็นแกนสำคัญในการสร้างความสัมพันธ์ของคนในพื้นที่

กะเหรี่ยงและคณะศรัทธาทั้งหลายจึงพร้อมใจกันจัดงานเปลี่ยนผ้าครูบาวงค์ในวันนี้ด้วยการแห่ครัวตานในพื้นที่ไหล่ห้วยต้มนั้นเป็นการแห่ครัวตานเพื่อเชิดชูครูบาวงค์ บุคคลผู้ที่เป็นคนสั่งสอนพุทธศาสนาให้พวกเขา

การทำครัวตานของชาวกะเหรี่ยงจะมีรูปแบบที่แปลกตากว่าครัวตานทั่วไปที่พบเห็นตามงานปอยหลวงต่างๆ คือด้วยลักษณะที่ใหญ่โตของตันครัวตานจึงทำให้เรียกชื่อ ตันครัวตานหลวง ชาวกะเหรี่ยงเรียกตันครัวตานหลวงว่า ตาบูเตือ ชาวกะเหรี่ยงก็เรียนรู้ที่จะสร้างครัวตานหลวง โดยมีครูบาวงค์เองเป็นผู้สอนให้ รู้จักวิธีการทำตันครัวตานหลวง ในสมัยแรกๆ ที่มีการทำตันครัวตานหลวงนั้น ตันครัวตานจะสูงถึง 29 ศอก

จิตรกรรมฝาผนัง วัดพระบาทห้วยต้ม แสดงการแห่ตันครัวตานหลวง

ตันครัวตานหลวงจะมีทั้งหมดอยู่ 5 ตัน โดยแบ่งเป็นตันครัวตานครูบาชัยลังกา ตันครัวตานครูบาศรีวิชัย ตันครัวตานครูบาขาวปี ตันครัวตานครูบาวงค์ และตันครัวตานครูบาพรหมจักร รูปร่างลักษณะของตันครัวตานหลวงนั้น จะเป็นทรงกรวยสูงเหมือนฉัตรที่ชาวกะเหรี่ยงจะนำผ้ามาพันทั้งตันครัวตาน โดยตันครัวตานก็มีสีต่างๆ เช่น สีธงชาติ สีขาว สี

เหลือง เป็นต้น ในตันครัวตานหลวงก็จะมีใส่ของกินของใช้ต่างๆ เสื้อผ้า ถ้วยชาม ขนมข้าวต้มต่างๆ อาหารแห้ง ซึ่งในการสร้างตันครัวตานหลวงนั้นจะแบ่งกันทำบ้านละ 1 ตัน ซึ่งชาวกะเหรี่ยงทั้งหลายก็จะช่วยกันเตรียมงาน นอกจากในแต่ละบ้านแล้ว ในวัดพระบาทห้วยต้มก็ยังมีชาวบ้านเข้ามาช่วยกันเตรียมงาน เมื่อถึงวันแห่ชาวบ้านก็จะเดินทางมารวมกันที่วัดแล้วแห่ครัวตานหลวงออกไปในช่วงเวลาตอนบ่าย จากนั้นชาวบ้านห้วยต้มทั้งหลายก็จะเข้าร่วมขบวนแห่ครัวตานหลวง โดยเป็นชาวบ้านจาก 9 หมู่บ้าน

ครูบาวงศ์ก็ได้อบรมฝึกสอนกะเหรี่ยงทางด้านงานฝีมือต่างๆ ด้วย เช่น งาน กล้วยฉาบ งานเขียนภาพลวดลายต่างๆ บนผ้าผืน้ง งานติดกระจก งาน ช่างไม้ งานช่างปูน ฉะนั้นกะเหรี่ยงที่มาร่วมงานกันบูรณะวัดพระบาทห้วย ตัมพร้อมกับครูบาวงศ์ จึงมีความรู้ติดตัวกลายเป็นสละฝีมือดีไปด้วย ใน เวลาต่อมาความรู้ที่ได้รับการถ่ายทอดเหล่านั้นได้ทำให้ชาวกะเหรี่ยงยังคง สถานต้องงานพัฒนาวัดสืบมา

ในชุมชนกะเหรี่ยงนอกจากจะมีการประกอบอาชีพด้านการเกษตรแล้ว ยังสามารถสร้างอาชีพหารายได้จากการประกอบอาชีพอื่นๆ อีก เช่น การ ทำเครื่องเงิน วัสดุที่ใช้ในการทำเครื่องเงินในสมัยก่อนจะใช้เงินแถบ (เงิน สกอลอินเดีย เงินรูป) แต่ปัจจุบันได้มีการนำ เม็ดเงิน มาใช้เป็นวัสดุในการทำเครื่องเงินแทน เนื่องจากหาซื้อได้ง่ายกว่า และที่สำคัญคือ ชิ้นงานที่ผลิต ออกมาจะมีความแวววาวขึ้นเงากว่าเครื่องเงินที่ทำจากเงินแถบ เมื่อก่อน ชาวกะเหรี่ยงจะหาซื้อเม็ดเงินมาจาก จังหวัดตาก แต่ปัจจุบันจะเข้าไปหา ซื้อเม็ดเงินที่ จังหวัดเชียงใหม่ โดยซื้อกิโลกรัมละ 16,000 บาท แล้วนำ เม็ดเงินมาหลอมทำเป็นเครื่องเงินบริสุทธิ์ 96.25%

เมื่อชาวกะเหรี่ยงเดินทางอพยพเข้ามาอยู่ที่พระบาทห้วยตัม ความรู้ในการทำเครื่องเงินเหล่านี้ได้ ทำให้ชาวกะเหรี่ยงเป็นผู้ทำทองเหลืองในการทำยอดฉัตร การทำหัวใจของพระพุทธรูปที่จะต้องให้เงินแถบ (เป็นเงินรูปของอินเดีย มีค่าของเงินประมาณ 80% โดยซื้อจากจังหวัดตาก) ต่อมาได้นำเอาเครื่องเงินมา ทำเป็นอาชีพเสริมสร้างรายได้ให้กับชุมชน จากการบอกเล่าของผู้เฒ่า ผู้แก่ในระหว่างการทำเครื่องเงินในสมัยก่อนแล้วว่า หากจะทำการตี เครื่องเงินนั้น จะมีการห้ามไม่ให้คนนอกเข้าบ้าน เพราะถ้ามีคนนอก เข้ามาจะทำให้การตีเครื่องเงินไม่ติดกัน การตีเครื่องเงินจะขาด ทำให้ เสียหาย และจะเชื่อมต่อเครื่องเงินก็จะไม่ดี ต่อมาความคิดนี้ได้เปลี่ยน ไปภายหลังที่มีการทำเครื่องเงินเป็นอุตสาหกรรมมากขึ้น

ผ้าทอกะเหรี่ยงห้วยตัม ถือว่าเป็นภูมิความรู้ของชาวกะเหรี่ยง ที่มีการสะสมและสืบทอดมาตั้งแต่โบราณ ความรู้นี้มีการถ่ายทอดจาก รุ่นสู่รุ่น ซึ่งการทอผ้าเป็นงานที่ผู้หญิงชาวกะเหรี่ยงทุกคนจะต้องทำเป็น การทอผ้าจะทำภายหลังเมื่อเสร็จสิ้นการเก็บเกี่ยวผลผลิตทางการเกษตร ซึ่งการทอผ้าของชาวกะเหรี่ยงจะมีการใช้ กี่เอน เป็นเครื่องมือในการทอผ้า ที่เรียกว่ากี่เอนเพราะจะนำกี่มาคาดที่เอนผู้ทอ เมื่อก่อนการทอผ้าของ

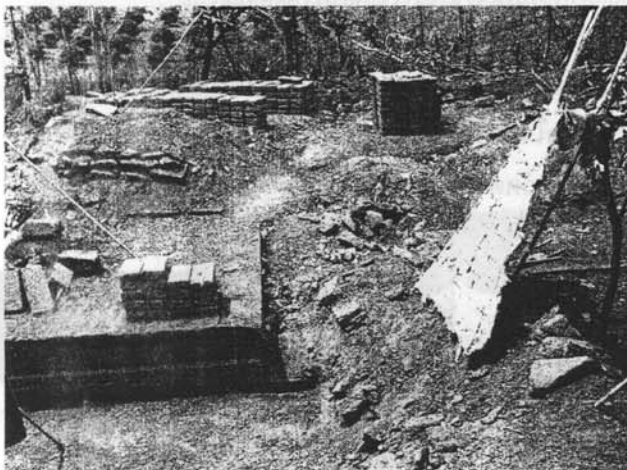
การทำเครื่องเงินที่บ้านกะเหรี่ยงห้วยตัม ปัจจุบัน กลายเป็นสินค้าที่ขึ้นชื่อของชาวกะเหรี่ยง

การใช้ "กี่เอน" ในการทอผ้ากะเหรี่ยงของชาวกะเหรี่ยง ห้วยตัม

ชาวกะเหรี่ยงจะเป็นการทอเพื่อการสวมใส่ แต่ปัจจุบันมีการพัฒนาการทอผ้าเพื่อเน้นการจำหน่าย ฝ่ายที่ใช้ในการทอก็ไม่ได้ซื้อมาจากที่อื่นเพราะชาวกะเหรี่ยงจะปลูกต้นฝ้ายเอง ส่วนสีที่ใช้ในการย้อมฝ้ายนั้นก็ใช้สีจากธรรมชาติ

บ่อศิลาแลง ในพื้นที่ห้วยต้ม นั้น พบว่าดินเป็นชั้นดินที่มีการผสมของแร่เหล็กเป็นอย่างมาก ทำให้สังเกตเห็นชั้นดินเป็นสีแดงอย่างชัดเจน เมื่อมีการขุดดินลงไปจะพบว่าเป็นศิลาแลงอยู่ข้างล่างตามชั้นดิน ในงานการสร้างพระเจดีย์ศรีเวียงชัยก็ไม่ได้มีการตอกเสาเข็ม เนื่องจากชั้นดินที่แข็งแรงของศิลาแลง ด้วยเหตุนี้ชุมชนห้วยต้มจึงมีการขุดศิลาแลงขาย โดยพบว่ามีชาวบ้านที่ทำการขุดศิลาแลงจากหมู่บ้านต่างๆ ดังนี้ บ้านพระบาทห้วยต้ม บ้านหนองปู บ้านเด่นทรายมูล และบ้านศรีเวียงชัย นอกจากนี้ยังพบว่ามีการทำศิลาแลงในพื้นที่อื่น เช่น พื้นที่บ้านห้วยหญ้าไซ ตำบลดงคำ อำเภอลี้ เมื่อสอบถามชาวกะเหรี่ยงห้วยต้มถึงความรู้ในการทำศิลาแลงนั้น ชาวกะเหรี่ยงจะตอบว่า เป็นความรู้ที่ได้จากการสั่งสอนโดยครูบาวงศ์ ผู้ที่เป็นคนสอนให้รู้ถึงวิธีการขุดศิลาแลงมาใช้ประโยชน์ ซึ่งการใช้ประโยชน์ในตอนแรกเป็นการเอามาใช้กับวัดพระบาทห้วยต้ม ซึ่งภายหลังศิลาแลงก็ถูกนำไปใช้ประโยชน์กับวัดวาอารามในหลายพื้นที่

บ่อศิลาแลงที่พบในห้วยต้ม บ่อหนึ่งจะมีคนขุด 4-5 คน วันหนึ่งขุดได้ 30-40 ก้อน ราคาขายก้อนใหญ่ก้อนละ 27-28 บาท ก้อนเล็กก้อนละ 10-12 บาท

ร้านขายศิลาแลงในหมู่บ้านห้วยต้ม มีชาวกะเหรี่ยงเป็นเจ้าของ

เครื่องมือขุดศิลาแลงที่ทำขึ้นเฉพาะ ต้องมีความทนทานเป็นพิเศษ

4. โหล่งก้อ

โหล่งนี้ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของเมืองลี่ ทางทิศตะวันตกของโหล่งก้อติดกับแม่น้ำปิง ทิศตะวันออกมีภูเขาสูงชันแบ่งกับเมืองลี่ ส่วนทางทิศใต้จะติดกับเขต จังหวัดตาก เดิมเป็นพื้นที่ภูเขาสูง ต่อมาชาวบ้านจากบ้านก้อท่า, บ้านก้อจอก, บ้านก้อหนอง และบ้านก้อทุ่งซึ่งถูกน้ำท่วม ได้อพยพหนีน้ำท่วมขึ้นมาตั้งชุมชนอยู่ ทำให้พื้นที่โหล่งก้อในปัจจุบันเป็นที่ราบสูง ผลผลิตหลักของโหล่งที่สำคัญ เช่น ปลา ข้าว โปดเลี้ยงสัตว์ ส่วนข้าวชาวบ้านปลูกเพื่อการบริโภคในครอบครัวเป็นหลัก

หมู่บ้านสำคัญในโหล่ง

โหล่งก้อ ประกอบด้วย 4 หมู่บ้าน คือ บ้านก้อทุ่ง, บ้านก้อหนอง, บ้านก้อจอก และบ้านก้อท่า โดยมีบ้านก้อทุ่งเป็นหมู่บ้านเก่าแก่ที่ดั้งมาก่อน ส่วนอีกสามหมู่บ้านอพยพหนีภัยน้ำท่วม จากการสร้างเขื่อนภูมิพล โดยย้ายขึ้นมาตั้งบ้านเรือนอยู่ทางด้านทิศตะวันออกของโหล่งก้อ โหล่งนี้จะมีเส้นทางเข้าออกทางบกเพียงเส้นทางเดียว เพราะทางด้านทิศตะวันตกของโหล่งก้อทั้งหมดจะเป็นบริเวณเหนือเขื่อนภูมิพลมีแม่น้ำปิงไหลผ่านมาจาก อำเภอต๋อยเต่า จังหวัดเชียงใหม่ ผ่าน อำเภอลี่ จังหวัดลำพูน ไปจนถึงอำเภอสามเงา จังหวัดตาก สิ้นสุดที่เขื่อนภูมิพล บริเวณน้ำแม่ปิงดังกล่าวยังเป็นตัวแบ่งเขตแดน 3 จังหวัด คือ จังหวัดลำพูน, จังหวัดตาก และ จังหวัดเชียงใหม่ ส่วนทางด้านทิศอื่นก็จะเป็นภูเขาสูงชันปิดล้อมพื้นที่โหล่ง เนื่องจากสภาพพื้นที่ของโหล่งก้อ เป็นภูเขาสูงชันทอดตัวยาวตามลำน้ำแม่ปิง มีดอยห้วยหลวง เป็นยอดดอยสูงสุดในพื้นที่ๆ ระดับความสูงประมาณ 1,334 เมตร และมีพื้นที่ราบสูงระดับ 500-800 เมตร จากระดับน้ำทะเล กระจายทางตอนกลางของพื้นที่ โหล่งก้อจึงเป็นแหล่งต้นน้ำที่สำคัญไหลลงสู่อ่างเก็บน้ำภูมิพล ได้แก่ ห้วยแม่หาด ห้วยแม่ก้อ ห้วยแม่ปันแดง ห้วยโป่งกะ ห้วยม่วง ห้วยขุนเม่น และห้วยไคร้

"เวียงแม่ปิง" เกิดจากลำห้วยแม่ก้อไหลมาสบกับแม่น้ำปิง หลังจากสร้างเขื่อนภูมิพล ปัจจุบันเป็นแหล่งจับปลา เลี้ยงปลาในกระชัง และตลาดปลาที่สำคัญของเมืองลี่ นอกจากนี้ยังเป็นสถานที่ท่องเที่ยวทางน้ำอีกแห่งหนึ่งด้วย

โหล่งก้อ ภูมิศาสตร์ที่ถูกรายล้อมด้วยภูเขาสูง มีความสูงเฉลี่ย 500-800 เมตร และมีดอยห้วยหลวงเป็นยอดดอยที่สูงที่สุด ด้วยระดับความสูง 1,334 เมตรจากระดับน้ำทะเล

พ่อสาม : ผู้นำชุมชนบุกเบิกนาที่ลุ่ม

ในอดีตโคล้งนี้ชาวบ้านปลูกข้าวทำไร่บนดอย การเกษตรจึงต้องพึ่งการทำข้าวไร่เป็นหลัก ส่วนระบบน้ำที่ใช้ในการเกษตรก็ต้องอาศัยน้ำฝนเป็นสำคัญ ซึ่งระบบการผลิตแบบนาน้ำฝนนี้ให้ผลผลิตต่ำ เมื่อเป็นเช่นนี้จึงมีการบุกเบิกการสร้างฝาย โดยพ่อสามซึ่งเดินทางมาจากสิบสองปันนา จึงนับว่าเป็นการปฏิรูปผลผลิตของโคล้งนี้ พ่อสามได้นำชาวบ้านสร้างเหมืองฝาย พร้อมกับบุกเบิกพื้นที่เกษตรใหม่ เพื่อให้ได้ผลผลิตที่มีปริมาณมากยิ่งขึ้น พ่อสามเป็นผู้นำในการสร้างฝาย ชาวบ้านเรียกว่าเป็นแก้ว พร้อมทั้งชักชวนชาวบ้านและหาคนที่มาร่วมกันสร้างฝาย โดยมีการกำหนดว่าจะสร้างฝายกันแม่น้ำลี่ แล้วขุดเส้นเหมืองเพื่อทอดน้ำเข้าพื้นที่การเกษตร

"พ่อสามเป็นแก้วในการสร้างฝาย พ่อสามเข้าใจชุดวิธีสร้าง เป็นจะมีหลอดน้ำของเป็นหลอดหนึ่ง เอาหลอดสองมือ นำหมู่เขาไปขุดเหมืองแบ่งฝาย พอขุดฝายพ่อสามจะมีหลอดน้ำมาตั้งดูว่าระดับน้ำมันสูง-ต่ำอย่างไร"⁶¹

หลังจากที่ทำการสร้างเหมืองฝายเสร็จ ชาวบ้านทุกคนก็มาตกลงกันแบ่งที่นา โดยชาวบ้านที่มาร่วมขุดจะได้ที่นาคนละ ฮ่อม (ฮ่อมหนึ่งประมาณ 2 ไร่กว่า) แต่พ่อสามคนที่เป็นแก้วในการนำสร้าง ชาวบ้านจะยกที่นาให้มากกว่าคนอื่น โดยได้ที่นาประมาณ 8 ไร่ ภายหลังพ่อสามยังได้รับการเลือกจากชาวบ้านทั้งหลายให้ดำรงตำแหน่งเป็นแก้วฝาย (หัวหน้าผู้ควบคุมระบบชลประทานเหมืองฝาย)

ซึ่งพ่อสามก็เป็นแก้วฝายคนแรก และอยู่ในตำแหน่งแก้วฝายจนเสียชีวิตเมื่ออายุได้ 60 กว่าปี หลังจากพ่อสามเสียชีวิตแล้ว ลูกพ่อสามชื่อ พ่อพวย ก็รับช่วงต่อจากบิดา ซึ่งในขณะที่พ่อสามและพ่อพวยมีชีวิตอยู่ ชาวบ้านได้ยกผลประโยชน์ให้พ่อสาม โดยตัวพ่อสามเองไม่ต้องไปทำงานเหมืองฝาย เช่น งานตีฝาย งานล่องเหมือง ทั้งนี้ก็ไม่ต้องนำหลักไม้ไปตีฝายด้วย เรียกว่า ทำนากินเปล่า

นอกจากนี้พ่อสามยังได้เป็นผู้วางระบบการจัดการน้ำ โดยมีการแบ่งน้ำให้ชาวนาทุกคนอย่างเท่าเทียมกันตามพื้นที่นาของแต่ละคน ชาวบ้านเล่าว่า "เป็นก็มาทำไม้เป็นรูเขานา นาใครมากก็ได้น้ำมาก คนไหนหาน้อยก็ได้ น้ำน้อยกว่า แต่เมื่อถึงเวลาตีฝายทุกคนต้องไปช่วยกันตีฝายหมด ตกหลักตกค้ำว คนไหนที่มีนามากกว่าคนอื่นก็ต้องเอาไม้หลักไปมากกว่าเป็น คนไหนก็ประมาณ 500-600 เล่ม ถ้าถึงวันตีฝายบ้านแม่เทยนี่ไม่มีผู้ชายอยู่แล้ว เพราะทุกคนต้องไปช่วยกันตีฝาย"

เมื่อชาวบ้านแม่เทยได้ทำนาลุ่มก็ส่งผลผลิตข้าวที่ได้มากกว่าเดิม ทำให้ชาวบ้านไม่ต้องอดอยากเหมือนเมื่อก่อน นาลุ่มที่บุกเบิกใหม่ก็ปลูกข้าว หอม พริก ถั่วลิสง ยาสูบ โดยได้รับน้ำจากเหมืองแม่แตด ด้วยเหตุนี้พ่อสามผู้เดินทางมาจากสิบสองปันนามาตั้งถิ่นฐาน และเป็นผู้รวบรวมผู้คนมาขุดเหมืองฝาย จึงกลายเป็นประวัติศาสตร์ของชุมชนบ้านแม่เทย และเป็นผู้สร้างภูมิทัศน์ในความหมายใหม่ให้แก่พื้นที่⁶²

จากนั้นพ่อสามก็เป็นแกนนำคนสำคัญในการเริ่มตีฝาย ซึ่งในตอนนั้นก็มีคนที่มาช่วยตีฝายหลายคน หลังจากมีการสร้างฝายด้วยการตีหลักไม้เสร็จ คนทั้งหลายก็มาช่วยกันขุดเส้นเหมือง ซึ่งเมื่อก่อนดินแข็งมากแต่ก็จำเป็นต้องขุด ชาวบ้านเล่าว่า ขุดไปหากไม้สักมากก็สามารถโยนดินที่ขุดขึ้นมาข้างบนได้ แต่ถ้าขุดแล้วมันลึกเอาขึ้นมาไม่ได้ก็ต้องเอาใส่ถุงหอบขึ้นมาทั้งบนฝั่งข้างบนเหมืองที่ร่วมกันขุดนี้ใช้ระยะเวลาประมาณ 4-5 ปี จึงแล้วเสร็จ ฝายที่สร้างเสร็จนี้มีชื่อว่า ฝายแม่แตด ตั้งอยู่ที่บ้านแม่แตด ตำบลแม่ตืน อำเภอสิม มีเส้นเหมืองยาวจากบ้านแม่แตดถึงพื้นที่การเกษตรมากกว่า 3 กิโลเมตร โดยพื้นที่รับน้ำจากฝายนี้ก็ได้ชื่อว่า พุงแม่แตด มีพื้นที่รับน้ำประมาณ 1,500-2,000 ไร่